

תעמולה ופעולות אנטישמיות בעידן גורבצ'וב

בנימין פינקוס

שנות שלטונו של גורבצ'וב מצטיירות כשנים של פרידה מן הקומוניזם ששלט בברית-המועצות בשנות ברז'נייב, שהיה גרסה מרוככת כלשהי של הסטליניזם. שלטון גורבצ'וב הצטיין בפתיחות ניכרת והיו בו סממנים לא מעטים של ליברליזם. מילות המפתח שלו היו 'פרסטרויקה' ו'פתיחות'.

ממרחק שנים מועטות נדמה כאילו בשנות שלטונו פסקה מתקפת התעמולה האנטישמית שקדמה לעלייתו לשלטון, ולא היא. כמו בכל מערכות החיים האחרות בארץ הענקית הזאת, גם במערכת הזאת היו המשכיות ושינוי כאחד.

1. שורשים היסטוריים לאנטישמיות האידיאולוגית הסובייטית בעידן גורבצ'וב

לשם השוואה נבדוק תחילה את הנושאים והמוטיבים המרכזיים של הספרות האנטישמית שאפיינה את שלושים השנים שלפני ימי גורבצ'וב, מוטיבים שנשאבו ממחסני הנשק האנטישמיים הרוסיים והבין-לאומיים.

במקום הראשון עומדים הסטראוטיפים האנטישמיים המובהקים ששימשו לתיאור אופיו של היהודי, מנהגיו, דרך חייו ומטרותיו. תיאורים אלה נועדו לעורר בלב הקוראים סלידה ותיעוב. היהודי הוא רודף בצע, גנב, רוקם קנוניות ועוסק בספסרות כדי להתעשר מהר, ואינו בוחל אף בספסרות באיקונות ובתשמישי קדושה ובהברחתם לחו"ל. הוא צבוע, סדיסט, מתחסד, מעין זיקית המחליפה את עורה לפי הצורך, בעל חושים מפותחים ביותר, המאפשרים לו להריח את השינויים המתרחשים במציאות הפוליטית ולהסתגל אליהם. הוא מתרפס לפני שליטים ואכזרי מאין כמוהו כלפי החלשים. בדרך-כלל הוא טיפוס בוגדני שאין לתת בו אמון. הוא בורח מן הצבא, בוגד בחבריו, בתנועתו ויותר מכול במולדתו. הדמות הזאת היא הליטמוסטיב הראשי בספרות האנטישמית, העובר כחוט השני ברוב היצירות מן הסוג הזה.

היהודי נשבע להרוס את רוסיה (ברית-המועצות, הסוציאליזם וכו'), כמו טרוצקי וזיגובייב ההרפתקנים, החבלנים, חברי 'הבונים החופשיים', שהביאו לרוסיה את שיטות הטרור והאלימות. בלבו של היהודי מפעמת שנאה עזה לכל דבר רוסי (הגיבור הולצר אצל שְׁבָצוב אף רוצח את אמו, אך לא היה עושה כן אילו ידע שאין היא רוסייה). ולבסוף, היהודים הם ממקימי האופוזיציה הדיסידנטית, הציגות ותנועות

אחרות בכרית-המועצות. אבל המסוכנים ביותר הם היהודים המתבוללים דווקא, הלובשים איצטלה של רוסים שורשיים בעלי שמות רוסיים מובהקים. דימריוב, הסופר האוקראיני-הרוסי, בא לכלל מסקנה שהיהודים גרועים אף יותר מן הטטרים; הללו מתקיפים, גוזלים ומסתלקים, ואילו היהודים נשארים לנצח.

וכאן נשאלת השאלה מה היתה תרומתם של הסופרים, האמנים והפובליציסטים האנטישמים בתקופת גורבצ'וב? האם המשיכו בקו הזה של קודמיהם, או שמא חידשו חידושים בתחום האידיאולוגי-הפוליטי ובשימוש בתיאורים אמנותיים? והחשוב מכול – מי הם היוצרים' האלה וכיצד גיבשו להם השקפת עולם שכזאת, בעלת יסודות אנטישמיים מובהקים?

ה'מדענים' והפובליציסטים האנטישמים השתייכו רובם, מן הבחינה האידיאולוגית, לזרם הנאציונל-בולשביקי מבית מדרשו של אוסטרלוב,¹ ואילו הסופרים ומבקרי הספרות, שהתרכזו סביב כתבי-העת מולוד'יה גבר'דיה ונאש סוב'רמניק, הרחיבו והעמיקו את היריעה הדוקטרינרית, ואפשר לראות בהם את ממשיכי דרכם של הזרמים הרעיוניים-הפוליטיים הרוסיים של המאה ה-19 וראשית המאה העשרים: הפוצ'בניקי (אנשי הקרקע), הסלבופילים ואנשי 'האידיאה הרוסית' – האסכולה הדתית-הפילוסופית של ניקולאי בר'דייב, ואולם את גישתו הפילוסופית בעיקרה של ברדייב דחו הסופרים בתוקף. יש, כמובן, התאמה בין התורות הישנות של רוסיה הטרנס-המפכנית ובין התורות של רוסיה הסובייטית בתקופת גורבצ'וב: אלה כן אלה פותחו ושולבו בזרמים הרעיוניים המודרניים של 'הירוקים' (השמאלנים בדרך-כלל) העוסקים בתחום האקולוגיה, ושל 'הימין החדש' (הצרפתי בעיקר), שמעלה על נס את תחיית הערכים הלאומיים העתיקים ביותר (כגון הנא-פגניות, נושא שהיה אקטואלי גם בכרית-המועצות, כפי שעוד נראה), ומדגיש את רציפות המסורות הלאומיות.² הפוצ'בניקי של המאה ה-19 בתחום ההגות והספרות ביקשו להתריע על הדרך הקפיטליסטית (המערבית) והאינדיווידואליסטית-הליברלית ולהניא את רוסיה מלכת בדרך הזאת. הם האמינו בפיתוח אורגני של האומה הרוסית, שהיא תופעה יוצאת דופן שאינה דומה לשום אומה אחרת.

הסלבופילים השתייכו לזרם הלאומי הרומנטי-האורגני אף ביתר שאת מן הפוצ'בניקי. 'תפיסתם', כך כותב מיכאל קונפינו, 'נוסדה על ההנחה שהרוסים התברכו בתחושה עמוקה של ערכי חירות, בבלתי-אמצעיות, באהבת שלום, בלאומיות אמת, ברגש של משפחה ושל חברה אורגנית וצודקת...'. הסלבופילים נטו לראות בתרבות המערב המנוונת, לרעתם, סכנה רוחנית, והאשימו בהעלאת 'ההיגיון

1. ראה בייחוד: M. Agursky, *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR*, Boulder, CO 1987

2. על ההשפעה של העיסוק בבעיות אקולוגיה חמורות, שנגרמו בכרית-המועצות, על הגותו של הזרם הרוסי הלאומני ראה: N. Prat, 'Ekologiya, ideologiya, antisemitizm', *Evrei i evreiskaya tematika v sovetskikh i vostochnoevropskikh publikatsiakh*, 6 A. De (1987), pp. 2-14. ואילו על רעיונותיו של הימין הצרפתי החדש ראה בייחוד: Benoist, *Vue de droite*, Paris 1977

הפורמלי, בביטול הנפש ובאיבוד האישיות הכורעת שם תחת עומס המדע וצורות משטר נוקשות.³

אבותיהן של שתי האסכולות, כגון פיודור דוסטויבסקי, א' חומיאקוב ואיבן אַקְסְקוֹב, היו אנטישמים קיצוניים. חומיאקוב טען, למשל, ש'יהודי אחרי ישו הוא אבסורד חי, שאין לו קיום בעל משמעות תבונית ולכן אין לו שום ערך בעולם ההיסטורי', ולדברי אקסקוב היהודים הם 'התגלמות של תקופה היסטורית שבטלה, זה יסוד קפוא, מבוטל, של ההתפתחות הרוחנית הכלל אנושית ... היהודי הוא אנכרוניזם שאינו משלים עם גורלו וטוען למשמעות אקטואלית'.⁴ השלים את התמונה דוסטויבסקי ביומן הסופר שלו, המלא וגרוש ביטויים אנטישמיים כוטים. דוסטויבסקי כותב שאם הקתוליות והסוציאליזם הם האנטגוניסטים הגדולים של רוסיה, הרי 'האידיאה היהודית' היא האנטגוניסט הגדול של כל העולם הנוצרי של מערב אירופה ושל רוסיה כאחד,⁵ גם ביצירה הספרותית וגם בפובליציסטיקה.

2. האנטישמיות האידיאולוגית הממלכתית

הזרם הראשון שהפיץ את האנטישמיות בברית-המועצות בתקופת גורבצ'וב הוא זרם 'הספרות הכפרית', אסכולה חדשה בספרות הסובייטית (אף שהיא בעלת שורשים בספרות הרוסית), שהחלה להתפתח בשנות ה-60 והגיעה לשיאה בתקופת גורבצ'וב. הספרות הזאת מבוססת על העקרונות המרכזיים של הפוצ'בניקי והסלבופילים הרוסים, בצירוף מנה גדושה של אקולוגיה מודרנית. מייסדי האסכולה היו ולדימיר אוֹבְיֵצ'קִין, פיודור אברמוב ויפים דרוש (יהודי במוצאו). בשנות ה-70 הרחיבו את המעגל הזה מי שמילאו לאחר מכן תפקידים מכריעים בתקופת גורבצ'וב: ולנטין רְסֵפוֹטִין, יליד 1937, בסיפוריו 'שרפה' (1985) ו'פרידה ממטירה' (1976), שעובר גם לסרט מרשים; ויקטור אַסְטֵפֶיִב, יליד 1924, בסיפוריו 'מלך דג' (1977) ו'הבלש העצוב' (1986); נְסִיל בֵּיִלֹב, יליד 1932, בסיפורו 'הכול לפנינו' (1986), ואחרים. הנושא העיקרי של הספרות הזאת הוא הכמיהה העמוקה והמרגשת אל עברה הכפרי והכמעט אידילי של רוסיה, אל חיי האושר והשלווה של האבות. האיכר הרוסי חי בסיפורים האלה בהרמוניה מלאה עם אמא-אדמה, מה שמבליט ביתר שאת את הרס הכפר (בייחוד בתקופת הקולקטיביזציה) והטבע בכלל, ואת סבלו הנורא של העם הרוסי. בני-האדם היו שלמים יותר, חזקים יותר, האמינו באלוהים, ואלוהים סייע בידיהם לעמוד במבחני הזמן. אבל השכרות, שחיתות המידות ותרבות-ההמונים המערבית השלימו את מלאכת ההרס והניווץ.

כיצד משתלבים היהודים בספרות הזאת, שמקצתה נוצרה ב'רוסיה העמוקה', הרחוקה כל-כך ממרכזי אוכלוסייה יהודית? התשובה מצויה בתיפוש אחר ה'אשם' בכל

3. מ' קונפניו, מסנקט-פטרבורג ללנינגרד: מסות על דרכה ההיסטורית של רוסיה, תל-אביב 1993, עמ' 142.

4. ראה: ש' אטינגר, האנטישמיות בעת החדשה, תל-אביב 1978, עמ' 101-102.

5. שם, עמ' 162.

צרותיה של רוסיה מאז מהפכת אוקטובר ועד ימינו. על-פי ההגות והספרות הלאומנית הרוסית המסורתית מן המאה ה-19 ואף קודם לכן, האשמים תמיד 'הם', 'הזרים', 'המערב', 'הבונים החופשיים', הקוסמופוליטים, ובראש ובראשונה, כמובן, היהודים, השעיר לעזאזל האידיאלי והנצחי, אם בדמותם ה'קוסמופוליטית' של 'הבונים החופשיים' או בדמותם החדשה, ה'ציונית'. מעצם טבעם היהודים מתנגדים לרוסיה, ועל כן לא תיתכן התאמה כלשהי בין רוסים ליהודים.

מחברי 'הספרות הכפרית' לא האשימו תמיד את היהודים. לא כן מחברי 'הספרות ההיסטורית', ובהם כמה סופרים אנטישמים מובהקים שמצאו את מקומם גם בתקופת גורבצ'וב. עם אלה נמנו איבן שבצוב וולנטין פיקול, שזמן רב היו פעילים בהפצת ספרות היסטורית אנטישמית. גיבוריהם השליליים הראשיים הם טרוצקי, בתור עוזרו של לנין, ואהרן סימנוביץ', שהיה מזכירו של רספוטין הכומר ויועצו של ניקולאי השני. שני אלה מתוארים כמי שמושכים בחוטים והם למעשה שליטיה האמיתיים של רוסיה. לצד שני הסופרים הללו פעלו סופרים חדשים יחסית, כגון איבן שמיאקין (שכתב ביילורוסית ותורגם לרוסית) וא' זנמינסקי. שמיאקין הוא מתברר של היצירה פטרוגרד-ברסט, שפורסמה ב-1986 ברומן גזטה. ביצירה זו טרוצקי מתואר כאיש חסר שורשים שאין בלבו רחמים כלפי הרוסים והוא רוחש להם בוז (שלא כמו לנין, 'הפטריוט הגדול ושותר השלום'). א' זנמינסקי פרסם גם הוא ברומן גזטה את יצירתו ימים אדומים. גיבורו הראשי של זנמינסקי, מירנוב, איש הצבא הרוסי הדגול, מת באשמת 'המהפכה היהודית-הטרוצקיסטית'. רשימת ה'גיבורים' השליליים ממוצא יהודי בספרות הזאת הולכת ומתארכת, והיא כוללת, מלבד זינובייב וקמנייב, גם את קנגוביץ', ירוסלבסקי ומקליס.

הסופרים הרוסים הלאומנים, כמו מבקרי הספרות והאמנות והחוקרים למיניהם, פעלו גם כפובליציסטים והשתתפו בדיונים ציבוריים רבים ומגוונים, שהנושא היהודי תפס בהם מקום חשוב ביותר. בתחום הזה של ההגות הצרופה והפובליציסטיקה הפוליטית דרכי הביטוי בהירות יותר מן התיאורים הספרותיים של הסטראוטיפים היהודיים ומן הרמזים האנטישמיים למיניהם, המפורזים ברומנים, בסיפורים ובשירה. כבר בשלב הראשון של שלטון גורבצ'וב בשנים 1985-1987 החלו כתיב-עת כגון נאש סוברמניק, מולודיה גברדיה ואחרים לגבש מגמות נאו-סטליניסטיות ומגמות רוסיות לאומניות קיצוניות, שהצד האנטישמי שבהן בולט. ההיסטוריון אפולון קוזמין טען שהאוטוקרטיה הברית-פיוטרית והאליטה האריסטוקרטית שלה טיפחו את הערכים המערביים ואת תרבות המערב ובכך ניתקו את עצמן מן העם הרוסי ונהיו למעשה שכבות קוסמופוליטיות חסרות שורשים.⁶ ניכר שקוזמין מסתמך על המסע הסטליניסטי האנטי-קוסמופוליטי, שהיה מכוון בכירור נגד היהודים המתבוללים דווקא, 'המסתתרים תחת מסווה רוסי'. לדברי קוזמין פעלו הללו להכניס לברית-המועצות דגמי התפתחות מערביים. ואילו מבקר הספרות הנודע ודים קוזינב,

6. ראה: Y. Brudny, in: A. Dallin (ed.), *The Gorbachev Era*, New York 1991, p. 170.

במאמרו 'לקחי ההיסטוריה'⁷ שפורסם ב־1986, ציין שדווקא לנין, מנהיג המהפכה, הוא שראה בתרבות שלמות אחת ועמד על משמר המורשת התרבותית הלאומית, ואילו מתנגדיו, ובראשם טרוצקי, תמכו בגישה הפוכה, מעמדית, ובשמה עסקו גם בהשמדת מורשתו התרבותית של העם הרוסי.

בשלב השני של שלטון גורבצ'וב בשנים 1988-1991 (ובייחוד בשנתיים האחרונות) הלכה התעמולה האנטישמית הרשמית הזאת והתרחבה גם בכמותה וגם בארסיותה. ב־1989 האשים ו' רספוטין, ציר העם החדש בפרלמנט, את 'אויבי העם הרוסי', כלומר היהודים, שהם משתמשים בכישרון רב כמונחים 'שוביניזם' ו'התנשאות לאומית' כדי לאפיין את הרוסים, אם כי הדברים הם, כמובן, פרי דמיונם ותו לא. ואולם רספוטין האשים ברוסופוביה לא את היהודים בלבד, אלא גם את הרפובליקות הבלטיות ואת גרוזיה, ואף איים שרוסיה תצא ממסגרתה של ברית־המועצות.⁸ בשלב הזה, בשנת 1989, עדיין דחו החוגים הרוסיים הלאומניים את הטענה שהם אנטישמיים, שהרי 'לא עסקו אלא בביקורת נגד הציונות'.⁹ ועם זה יצאו להגן על הסופר האנטישמי הקיצוני איבן שבצוב מפני 'מבקריו הציונים'.¹⁰ יתר־על־כן, ב־1987 החלו כתבי־העת נאש סוכרמניק ומולודיה גברדיה להגן בהתמדה על הארגון האנטישמי הקיצוני 'פמיאט', שעליו ידובר בהמשך הדברים. מסוף שנות ה־80 הלכו והצטמצמו ההבדלים, אם היו כאלה, בין האנטישמיות המעודנת והמתוחכמת יותר של קבוצת הסופרים ובין זו של הארגונים האנטישמיים הדיסידנטיים או הדיסידנטיים למחצה.

ראשית, כך נאמר במאמרים רבים, היהודים מופלים לטובה דווקא לעומת הרוסים ובני לאומים אחרים. כמה מהם ציינו באירוניה ארסית ש'העם הצעיר', או 'העם הקטן', מרבה מדי להתלונן על מצבו הרע, כביכול, שלא כעם הרוסי הנושא את סבלו בשקט ובגבורה. זאת ועוד, היהודים אף הצליחו לתדור במסווה לתוך האליטה התרבותית, והם מהווים כ־70%-80 ממגה (כגון בארגון הסופרים בלנינגרד וכד').¹¹ השתלטות זו של היהודים היא גם המסוכנת ביותר לעתידו של העם הרוסי. שנית, בהקשר הזה הודגש שהיהודים הם השולטים למעשה בברית־המועצות גם בתחום המדיני. לדברי קווינוב, הרוסי היחיד בשלטון במשך תקופה ארוכה היה ו' מולוטוב, מצב שאין לו אח ורע בעולם כולו.¹² שלישית, לא זו בלבד שהיהודים תפסו עמדות מפתח בשלטון, בכלכלה ובתרבות, הם גם שונאיו הגדולים ביותר של העם הרוסי, ועל כן לא מקרה הוא שהשליטו טרור

7. Moskva, 11 (1986)

8. Sovetskaya Rossiya, 7.6.1989

9. Molodaya gvardiya, 11 (1989), p. 283

10. Ibid., p. 264

11. M. Lyubomirov, in: Molodaya gvardiya, 2 (1990), pp. 3-28; V. ראה למשל:

12. Shapovalov, in: Molodaya gvardiya, 2 (1991), pp. 272-281; S. Volkov, Na

uglyakh velikogo pozhara, Moscow 1990

12. Literaturnaya gazeta, 5.9.1990

מיד עם נצחון המהפכה הבולשביקית ועשו מעשי טבח מחרידים.¹³ שנאתם לרוסים לובשת גם צורות אחרות, כגון בסרט 'הקומיסר', שהאישור להקרנתו ניתן עשרים שנה אחרי יצירתו. הסרט מבוסס על סיפורו של הסופר וסילי גרוסמן 'בעיר ברדיצ'ב', שגיבורו היהודי הטוב והמוסרי מציל ממוות את הקומיסרית הרוסייה, ואילו היא כפויית טובה ואינה מוכנה לסייע לו בשעת צרה. מכאן מסיק בעל המאמר שהציונים השתלטו גם על תעשיית הקולנוע.¹⁴ המשורר ו' חטושין מצא גם ביטוי פיוטי לתזה הזאת של הרוסופוביה היהודית: 'הם שונאים את רוסיה בשל הריה, שדותיה ויערותיה, בשל נהרותיה הכחולים, בשל דשאיה ורקיעה'.¹⁵

רביעית, התועמלנים הציונים (היהודים) מהללים ומפארים את תרומתם של היהודים לתרבות הרוסית וטוענים שסופרים ואמנים יהודים כגון איליה ארנבורג, וסילי גרוסמן ומרק שאגאל הם מבטאי התרבות הרוסית. סטניסלב קונניב, אחד האידיאולוגים הבולטים של הזרם הזה, ביטא בדרך מעמיקה את הדילמה המורכבת הזאת של מקומם של היהודים בתרבות הרוסית:

הבה ניזכר ברעש שקם לא מכבר סביב מרק שאגאל. שאגאל, עם נושאי הלכותים מהווי העיירה, עם סמליותו העשירה שמקורה בברית הישנה, אינו מובן כל־כך לרוסים או לכיילורוסים, אבל קרוב ללב היהודי. 'האנשים המעופפים' שלו קרובים ל'כוכבים הנודדים' של שלום־עליכם. שאגאל כמו כתב בשפת ציור יהודית. אילו העז צד אחד (ואילו התיר לו הצד האחר) לומר זאת, היה הוויכות כולו מאבד מיד את טעמו. לוויטאן התבולל, שאגאל - לא.¹⁶

קונניב, כמו כל 'האנטישמים ההגונים', מסתבך כאן בסתירות, שהרי לפי נוסחה זו 'מי שהתבולל הוא סופר וצייר רוסי', ואם כך יהיה צורך לקבוע שארנבורג וגרוסמן הם סופרים רוסיים. אבל קונניב ואנשי מחנהו אינם מוכנים לקבל את העמדה הזאת. והרי התופעה הזאת ידועה גם מארצות אחרות: בעיני האנטישמים הגרמנים ה' היינה הוא משורר יהודי ולא גרמני, ובעיני האנטישמים הצרפתים מ' פרוסט הוא סופר יהודי ולא צרפתי, בדיוק כפי שהאנטישמים האמריקנים רואים בארתור מילר מחזאי יהודי ולא אמריקני.

13. ראה בייחוד את מאמרו של קווינוב, שם, וכן: V. Mazorchuk, in: *Molodaya gvardiya*, 8 (1990), pp. 245-251. מוזרצ'ק משתמש בשיטתם האנטישמית הידועה של הרוסים הלבנים, שהופכים לא־יהודים ליהודים. פ' קוויירינג הגרמני וס' קוטיור הפולני היו אפוא אצלו ליהודים כשרים.

14. V. Drofyshev, in: *Molodaya gvardiya*, 7 (1990), pp. 244-247. מעניין לציין שהכותב היה עוזרו של הבמאי היהודי של הסרט, וסולק מתפקידו.

15. *Molodaya gvardiya*, 11 (1990), p. 5.

16. המאמר הופיע ב־*Nash sovremennik*, 6 (1988). הציטוט מופיע ביהודי ברית־המועצות, יג (1990), עמ' 92. א' קוינצ'ב, למשל, קובע באותה רוח קביעה נחרצת שספרו של וסילי גרוסמן חיים וגורל 'אינו רוסי, אינו רוסי, אינו רוסי'. ראה: A. Kazintsev, *Novye politicheskije myfy*, Moscow 1990, p. 79.

חמישית, הטענה שהחוגים הלאומיים ברוסיה הם אנטישמיים היא, כמובן, המצאה ציונית (יהודית), שהרי הציונות השתמשה תמיד במיתוס של האנטישמיות כדי להפחיד, ועליידי כך ללכד את היהודים.¹⁷ יתר-על-כן, הרוסים לא היו אנטישמיים ואינם כאלה, והראיה – הם עצמם לא השתתפו בפרעות מעולם; את הפרעות עשו בביאליסטוק, בקייב ובאודסה, באזורי תחום המושב של ביילורוסיה ואוקראינה. שישית, החוגים הלאומניים האלה מתקיפים בשצף קצף את חבר הסופרים, המשוררים, האמנים והמדענים הליברלים מצדדי הרפורמות, המגינים על הציונים (היהודים).¹⁸ ההתקפות הקשות ביותר מכוונות כלפי המשורר יבגני יבטושנקו, מחבר הפואמה המרגשת ובעלת התהודה העולמית 'באבי-יאר'. בעיתונים מופיעים לעתים רמוזים ברבר מוצאו היהודי כביכול של יבטושנקו, ששמו האמתי גֶנְצ'וּס.¹⁹ כמו כן מרבים לתקוף את המדענית הרוסייה נטליה יוכנייבה, אתגורפית מלנינגרד, משום שהיא מצדדת ביהודים. שביעית, בראשית 1991 החלו להופיע בעיתונים הלאומניים הרוסיים האשמות קשות עוד יותר. אחת הטענות היתה שהמאפיה הציונית המפלצתית מחסלת בשקט את בניה הטובים ביותר של האומה הרוסית:

מי שילח לעולם הבא את המדען הפטריוט ולדימיר בייגון בשנותיה האחרונות של הפרסטרויקה מפני שהעז לגעת באסורים בנגיעה? מי רצה ב-1990 והסתיר את הרצה המכוון והבוגדני של המומחה הגדול ביותר של הקר הציונות, עמית מחקר בכיר באקדמיה למדעים של ברית-המועצות, יבגני יבסייב?²⁰

ולבסוף, השנאה היוקדת ליהדות, לציונות ולישראל באה לידי ביטוי גם בכל הנוגע למערכת הסבוכה של מדיניות החוץ של ברית-המועצות. כך הופצה הטענה המגוחכת שהציונות הבין-לאומית שואפת לעשות את רוסיה למושבה של מדינת ישראל.²¹ ככתבי-העת הלאומניים הופצו פרסומי תעמולה רבים ורעשניים בזכות הפלסטינים ובעיקר בזכות עיראק של סדאם חוסיין,²² ואף הובעה התנגדות נמרצת לקשירת קשרים דיפלומטיים בין ברית-המועצות למדינת ישראל.

17. V. Erokhin, in: *Molodaya gvardiya*, 3 (1990), p. 21.

18. זו גם דעתו של המשורר ו' חטושיין. ראה: V. Khatyushin, in: *Molodaya gvardiya*, 1 (1991), p. 264.

19. *Molodaya gvardiya*, 1 (1991), pp. 154-155.

20. *Ibid.*, 2 (1991), p. 280.

21. *Ibid.*, 5 (1990), pp. 3-19.

22. ראה לדוגמה: *Ibid.*, 1 (1991), pp. 98-100. העיתון הלאומני של הצבא אף מצא לנכון להדגיש שילדים ממשפחות יהודיות בברית-המועצות נדרשו לחזור למולדתם מישראל בעת מלחמת המפרץ. ראה: *Veteran*, 14.7.1991.

עד כאן עסקנו בקבוצות של סופרים ושל אנשי אמנות ומדע, שיחסם כלפי הדת הפרבוסלבית הרשמית הוא דו־משמעי; מצד אחד שאבו מן המסורות הדתיות האנטישמיות של הכנסייה הזאת בתקופה הצארית, ומצד אחר נהגו כלפי הכנסייה הרשמית השדנות ואי־אמון בולטים.²³

הכנסייה הפרבוסלבית הרוסית הרשמית, לעומת זה, נוהרה שלא להיסחף בגל הלאומי והאנטישמי הרוסי, שמשוף שנות ה־80 גאה ועלה על גדותיו.²⁴ אבל את רגשותיהם של מקצת אנשי הכנסייה הפרבוסלבית לפחות ביטא הנזיר גאורגי פֵיִדוֹטוב מן המנזר הידוע של פֵּקוֹב־פֵּצֵ'וֹרְסֵק:

תורת הכנסייה אוסרת באיסור מוחלט על האורתודוקסים להתפלל עם הפורשים, ובכל זאת שואפים תומכי האקומניזם לקרב את כל הדתות תחת שלטונו של בית־הכנסת היהודי, ועל כן הם מבטלים את דוקטרינת אבות הכנסייה ... הנזירים [של נְגוֹרְסֵק] יודעים היטב שהם מחבלים באורתודוקסיה ברוסיה. הרי כל האקדמיות והסמינריונים הדתיים היו לבית־חרושת יהודי, בסיס של מכון כמרים אקומני, וכל זה כדי לספק את תביעותיהן של ישראל, ארצות־הברית ואירופה ... מהו אפוא אותו 'מאבק מוזר למען השלום, הידידות והקדמה' שסופו נצחון בית־הכנסת והאפיפיור ברומא והרס האורתודוקסיה הרוסית ... ישמור אלוהים על מוסקבה ועל רוסיה.²⁵

בשעה שכומר, איש מנזר, משמיע דברים חריפים שכאלה, מלאים שנאה עיוורת ותהומית לעם היהודי ולמערב (הזיווג השליט, כפי שנראה, באנטישמיות האידיאולוגית הדיסידנטית), יש לדבריו תהודה רבה בקרב הציבור הרוסי הרחב, שההל להתקרב אל הכנסייה הפרבוסלבית במחצית השנייה של שנות ה־80. עם זה יש לציין שכמה מראשי הכנסייה השמיעו דברים גם בגנות האנטישמיות. ולבסוף, כדאי ליתחֵד־תשומת־לב לאחת הפרשיות המרתקות של האנטישמיות הממלכתית האידיאולוגית, שאף היא על גבול הדיסידנטיות. מדובר בצמיחת הנאו־פגניות הלאומנית הרוסית כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרו של וְלֵס.²⁶ וכך כותבת על כך מאיה קֶגְנֶסְקָה במאמרה:

ב'ליטראטורנאיה גאזטה' ב־16 ביולי 1986, פורסם מאמרו של ד"ר למדעי

23. על הכנסייה הפרבוסלבית והדת בכלל בתקופת גורבצ'וב ראה: F. Thom, *Le Moment Gorbachev*, Paris 1991, pp. 169-190; G. Hosking, *The Awakening of the Soviet Union*, Cambridge, MA 1991, pp. 117-136

24. ואמנם, בכיסאון הרשמי של הכנסייה הפרבוסלבית, *Zhurnal patriarkhii Moskovskoi*, לא נמצאו מאמרים כגון אלה שמופיעים בכתבי־העת הרוסיים־הלאומניים הספרותיים.

25. ראה: L. Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme 1945-1993*, Paris 1994, p. 293

26. על הפרשה הזאת נכתבו שני מחקרים: M. Kaganskaya, 'The Book of Vles. The Saga of a Forgery', *Jews and Jewish Topics in Soviet and East European Publications*, 4 (1986-1987), pp. 3-27; L. Poliakov, 'Le Livre de Vless. Les vicissitudes d'un apocryphe raciste en Union Soviétique', *Continent*, 1987, pp. 66-75

בלשנות, טכורוגוב, שהיה, כפי שנאמר מטעם המערכת, תשובתו של מדען על מכתביהם המרובים של קוראים, שסקרנותם נתעוררה בשל זרם פירסומים בהוצאות סובייטיות אחרות (העיתונים: 'רוסיה הספרותית', 'השבוע' - תוספת לעיתון 'איווסוסטיה', כתבי עת 'טכניקה של הנוער', 'בעולם הספרים' וכו'), שהודיעו על תגלית מרעושה - והיא מצבת-זיכרון עתיקה של כתבי-יד - 'ספרו של ולאס'.

במכתביהם מביעים קוראים את פליאתם על שתיקתה ואי-השתתפותה של 'ליטראטורנאיה גאזטה' בדיון על בעיות מושכות-לב ביותר ועל תוכניות מרתקות, הנגלות לפני המדע הלאומי וכן לפני כל אזרח בעל הכרה פטריוטית בזיקה לתגלית כה גדירה, ומצבת-זיכרון עתיקה זו - כך נאמר באחד המכתבים - 'משנה את המושגים השגורים על תולדות עמנו'...²⁷

הזיוף הלא כל-כך מתוחכם של ספרו של ולס הוא מעשה מאלף המשלים במידת מה את דברנו לעיל על 'המיוזג האורגני' בין האידיאולוגיה האנטישמית הממלכתית ובין האידיאולוגיות האנטישמיות של רוסיה הלבנה.

ראשית הפרשה בקולובל א' יִזְנֵבֵק מצבא הצאר, שמצא, כביכול, את לוחות ספרו של ולס ב-1919 והראה אותם ב-1925 למהגר רוסי אחד בבריסל, י' מירוליובוב שמו. הלה הקדיש כ-15 משנות חייו לפיענוח האלף-בית הלא מוכר של הספר.²⁸ ספרו של ולס פורסם בכתב-העת הלאומני הרוסי המופיע בארצות-הברית, 'זאר-פטיצה', בשנים 1953-1957. שותף למלאכת פרסומו היה ס' פֶּךְמוֹנוֹב, אטימולוג במקצועו, ששותף פעולה עם הנאצים בעת מלחמת העולם השנייה. בברית-המועצות ניתן לראשונה פרסום רשמי לפרשה במאי 1976.²⁹ האיש שפרסם אותה והוסיף להפיץ את התורה הנאו-פגנית הוא ההיסטוריון האנטי-ציוני והאנטישמי הקיצוני ולדימיר סְקוֹרְלֵטוֹב.³⁰ סייע בידיו ל' קורגייב, אף הוא אנטי-ציוני ואנטישמי. חסות ממלכתית לכל הדיון בספר נתנה מערכת כתב-העת מולודיה גברדייה, שסקורלטוב היה אחד מעורכיו.

מה תוכנו של ספרו של ולס וכיצד היה אפשר לנצלו למאבק שניהלו הכוחות הלאומניים הרוסיים הממלכתיים, בחסות מוסדות הממשל והמפלגה, נגד הציונות, היהדות ומדינת ישראל? לדברי קגנסקיה 'מתברר, שכבר במאה התשיעית לפני הספירה, כלומר 100 שנה לפני ייסוד רומא, היה לאבותיהם הקדומים של הרוסים של ימינו לא רק כתב משלהם, אלא גם הוש מפותח של היסטוריה, האופייני לתרבויות

27. ראה את התרגום העברי של מאמרה של מ' קגנסקיה (לעיל, הערה 26) בתוך: יהודי ברית-המועצות, 10 (תשמ"ז), עמ' 116.

28. O. Tvorogov, *Literaturnaya gazeta*, 16.7.1986. וראה ביבליוגרפיה מפורטת על הפרסומים של הספר במאמרה של מ' קגנסקיה (לעיל, הערה 26), עמ' 18-21.

29. V. Skurlatov & N. Nikolaev, in: *Nedelya*, 18 (1976), p. 10. גם כתב-העת רב התפוצה אוגוניוק פרסם מאמר על הנושא הזה; ראה: *Ogoniok*, 13 (1977), p. 29.

30. ראה את ספרו הארסי של סקורלטוב נגד הציונות: V. Skurlatov, *Sionizm i apartheid*. Kiev 1975

מבוססות ותגובה רוחנית נאותה לו: והרי "ספרו של ולאס" אינו דברי-הימים, אינו כרוניקה על-פי תפיסתנו שלנו, אלא קובץ דרשות אליליות, שנקראו באוזני העם, כנראה בעת עבודת-אלוהים.³¹ ומי הרס את הציוויליזציה הנפלאה הזאת של הרוסים הקדמונים? כמובן, היהודים הקדם-היסטוריים, וגם היוונים. יסודות היסטוריים-ארכאולוגיים ושרלטנות מדעית כביכול, עם השפעות נאו-פגניות נאציות מובהקות, וכל זה בלבוש קומוניסטי-לאומני ורוסי-סובייטי, זו התוצאה של העיסוק הממושך והמייגע בספרו של ולס שנועד לשרת מטרת אנטישמיות מובהקות, תחילה בתקופת סטלין, שבה לא פסקו להלל את העם הרוסי הגדול שהקדים את מדעני המערב בכל דבר ודבר, ולאחר מכן בתקופת כרושצ'וב וברז'נייב, ובלבוש חדש גם בתקופת גורבצ'וב.

הרחבנו כאן את הדיון באנטישמיות הממלכתית הרוסית באיצטלה קומוניסטית משום שעובדה היסטורית מוכחת היא שמרכז הכובד של הפצת האידיאולוגיה האנטישמית הוא ברוסיה דווקא, אם כי אין להסיק מזה שהרפובליקות האחרות, ובייחוד אוקראינה וביילורוסיה, הצליחו להשתחרר כליל מן הנגע החמור והמסוכן הזה.

שנים ארוכות ובתקופות היסטוריות שונות היתה אוקראינה נגועה ברגשות אנטישמיים קיצוניים, ולא מקרה הוא כלל וכלל שעל אדמתה נעשו פרעות עקובות מדם ביהודים, מימי המילניצקי וההינדקקים ועד פּטלורָה וּבֶנְדֶרָה, מגיבורי הלאומנות האוקראינית עד עצם היום הזה.³² יתר-על-כן, הספרים האנטישמיים הקיצוניים ביותר פורסמו החל משנות ה-60 בקייב, כגון ספרו הידוע לשמצה של טְרֹפִים קִיִצְקוֹ יהדות בלא כחל ושרק (1963) וספרו האחר יהדות וציונות (1968). ולדימיר סקורלטוב שכבר הוזכר כאן פרסם, במקרה או שלא במקרה, את ספרו האנטישמי הקיצוני בבירת אוקראינה דווקא. בתחום הספרות היפה, הסופרים האנטישמים הארסיים ביותר היו אוקראינים או רוסים החיים באוקראינה, כגון א' דימירוב וא' וִיִלְדָה (ששמה האמתי דריה דְרוֹבִיאֶקוֹ).

מן המחצית השנייה של שנות ה-80, ובייחוד מ-1989, החלו הכוחות הלאומיים הדיסידנטיים באוקראינה להתנער יותר ויותר מן האנטישמיות האידיאולוגית. גם חוגי הממשל והבטאונים הרשמיים החלישו לאין שיעור את ההתקפות הלא מרוסנות נגד הציונות, היהדות ומדינת ישראל.³³ על הסיבות המעמיקות לתופעה מוזרה זו אדון בספרי שבכתובים, אבל כבר עתה אפשר לקבוע שהגורם העיקרי לכך הוא ההבדל שבין הלאומנות האוקראינית ללאומנות הרוסית. הלאומנות האוקראינית מגיעה

31. מ' קגנסקיה (לעיל, הערה 27), עמ' 116.

32. על היחסים שבין היהודים לאוקראינים נכתב לא מעט, וכן נערכו בנושא זה כינוסים מדעיים, בייחוד בשנות ה-80. ראה: P. J. Potichnyi & M. Asher (eds.), *Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective*, Edmonton 1988

33. V. Levin, 'Jewish Topics in Ukrainian Literary Journals 1990-1991', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 3, 19 (1991), pp. 52-61

לסיפוקה בהשגת העצמאות ושואפת לאשש את יסודות המדינה החדשה עליידי השגת תמיכתם של המיעוטים הלאומיים החיים בתחום המדינה, ובהם גם היהודים, ואילו הלאומנות הרוסית סובלת מפירוקה של ברית-המועצות ומחפשת אשמים לכל אסונותיה.

בשל אופיה השונה של הלאומנות הביילורוסית, החלשה לאין שיעור לעומת האוקראינית, לא צמחה שם תנועה לאומית דיסידנטית בעלת יכולת להשפיע על הממשל וכך גם לעצור את הפעילות האנטישמית הרשמית, זו שהתפתחה במקום וזו שהובאה ממוסקבה.³⁴ החוקרים העוסקים במצבם של יהודי ביילורוסיה בזמנים שונים מודים שאמנם היו פרעות בביילורוסיה (כגון בהומל, מוהילב וביאליסטוק), אבל מציינים שמארגני הפרעות לא היו ביילורוסים.³⁵

במרכז התעמולה האנטישמית הרשמית בביילורוסיה עמד כתב-העת פוליטיציסקי סופֶןְסְדְנִיק ('ברשיח פוליטי'), המופץ בכ-50,000 עותקים.³⁶ כתב-העת ראה אור לראשונה ביולי 1987 ונוהל למעשה בידי ולדימיר בייגון, אחד התועמלנים האנטי-ציונים הקיצוניים ביותר. סייעו בידיו אישים אנטי-ציונים ואנטישמים פחות מפורסמים ממנו, אבל לא פחות קיצוניים. בכתב-העת הזה לקחו חלק עסקני הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, שפעלו בתחום המדעי-האינטלקטואלי, ובהם ויקטור בּוּןְש (מנהל המכון לפילוסופיה של האקדמיה למדעים בביילורוסיה), אדוארד סְקוּבְלֶב (חבר איגוד הסופרים של ברית-המועצות), אלכסנדר מְלֶשְקוּ (דוקטור במדעי ההיסטוריה), מ' אנטונוב (יושב-ראש ברית התחייה הרוחנית של המולדת) ואחרים. כתב-העת הנזכר למעלה והפרסומים האנטישמיים האחרים בביילורוסיה דומים להפליא לפרסומים שראו אור ברוסיה, וקשה למצוא בהם רעיונות ביילורוסיים מקוריים. אפשר למצוא בהם ציטטות רבות של האנטישמים המפורסמים מן התקופה הצארית כגון שמקוב, התקפות חסרות רסן על אויביה ומהרסיה של המולדת הסובייטית כדוגמת 'לייבה טרוצקי' ועל הצירוף המאיים והמבשר רעות של הציונים ו'הבונים החופשיים', התרעה בגד עוקרי 'העץ הסלבי', כפי שהדבר מתואר בדרך פיוטית בשירו של פ' בּאֶיְנוֹב,³⁷ וקריאה להילחם בציונות בבחינת 'הסכנה האמתית והנוראה ביותר כיום'.

34. על ביילורוסיה במעבר לעצמאות ראה: Y. Zaprudnik, *Belarus: At a Crossroads in History*, Boulder, CO 1993. מיקולאי איבנוב, לשעבר פרופסור באוניברסיטת ורוזלב וכיום חי בגרמניה, מכין עתה מחקר על האנטישמיות בביילורוסיה במאה העשרים.

35. V. Zajka, 'Jewish Life in Belarus During the Past Decade', *East European Jewish Affairs*, 1 (1993), p. 28

36. על פעילותו האנטישמית של כתב-העת ראה: I. Basin, 'Antisemitic Propaganda 1987-1990 in the Journal of the Central Committee of the Communist Party of Belorussia "Politicheskyy sobesednik"', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1, 14 (1991), pp. 81-89. חשוב לציין שהמחבר, יעקב בסין, אף התריע נגד הפעולות האנטישמיות בביילורוסיה במאמרו 'אנטומיה של פרובוקציה אחת', ראה: 2, *Hashakhar*, 7, 27 (1990), p. 2.

37. שמו של השיר הוא 'לציד', ואפשר שיש בו רמז של קריאה לפרעות ביהודים. ראה: *Politicheskyy sobesednik*, 5 (1990), p. 29

3. האנטישמיות האידיאולוגית הדיסידנטית

כאמור, בתקופת גורבצ'וב הלכו והיטשטשו ואף נעלמו כמעט כליל ההבדלים בין האנטישמיות האידיאולוגית הסובייטית הממלכתית ובין האנטישמיות האידיאולוגית הדיסידנטית. עם זה אין להכחיש שיש שוני לא מבוסס בין שני הסוגים האלה, שתובע גם מאתנו דיון נבדל מסיבות מהותיות פוליטיות-אידיאולוגיות ומתודולוגיות כאחת. קיומה של אפוזיציה למשטר הסובייטי או להנהגה בשלטון אינו תופעה חדשה.³⁸ במלחמת העולם השנייה קמה התנועה הלאומנית הרוסית האנטי-סובייטית בראשות הגנרל ולאסוב, שפעלה בחסות גרמניה הנאצית ונוצלה למטרותיה האימפריאליסטיות.³⁹ תנועה זו ספגה מכה אנושה עם מפלת גרמניה, והיתה לכך השפעה לא מבוססת על האיחור בהתהוות תנועה לאומית רוסית דיסידנטית בכרית-המועצות אחרי מלחמת העולם השנייה. הזרם הלאומני הרוסי המסורתי-המשיחי (או 'הימין החדש') החל להתהוות למעשה רק בשנות ה-60.

הסוציאליזם הנוצרי

לפני תקופת גורבצ'וב נוצרו בזרם המשיחי-המסורתי של הלאומנות הרוסית החדשה שלוש קבוצות רעיוניות-פוליטיות בעלות גישה שונה כלפי שאלת היהודים: הסוציאליזם הנוצרי, הנאו-סלבופיליות והנאו-פשיזם. הסוציאליזם הנוצרי קם ב-1964 כתנועה מאורגנת המבוססת על יסודות מחתרתיים עם הקמת 'הברית הסוציאליסטית-הנוצרית הכלל-רוסית של שחרור העם' בלנינגרד בהנהגתו של איגור אוגורצב. ב-1967, בעת שנאסרו חבריו בידי הק"ג, מנה הארגון 26 חברים.⁴⁰ היסוד המרכזי באידיאולוגיה של הארגון, המבטא את גישתו לבעיות פוליטיות, חברתיות ודתיות כאחת, הוא 'הסוציאליזם הנוצרי', כלומר סינתזה של יסודות חברתיים, פוליטיים ודתיים שתהווה את 'הדרך השלישית', בין הקומוניזם לקפיטליזם, לפתרון כל בעיות האנושות (זה, כמובן, רעיון ישן נושן בהשקפת העולם הלאומנית הרוסית של המאה ה-19, הרעיון של 'רוסיה כרומא שלישית'). מצע הארגון קבע בביטחון שהעולם הקומוניסטי הולך ומתפורר (אין ספק שבשנות ה-60 נחשבה הקביעה הזאת לעזות-מצח ולרעיון רצוי הרחוק מן המציאות ההיסטורית). מנסיגו המר למד העם לדעת שהקומוניזם אינו מביא עמו אלא עוני, דיכאון, זיוף וניוון מוסרי.⁴¹

38. על הנושא הזה ראה במיוחד הספרים שהוזכרו לעיל בהערות 39, 40, 66.

39. על תנועת ולאסוב יש ספרות מדעית וכללית ענפה. ראה בייחוד: A. Dallin, *German Rule in Russia 1914-1945*, London 1957; C. Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*, Stuttgart 1978;

A. Kiselev, *Oblik generala Vlasova*, New York 1972

40. L. Alekseeva, *Istoriya inakomysliya v SSSR*, New York 1984, pp. 399-402; *Volnoe slovo*, 22 (1976)

41. VSKHSON, Paris 1975, p. 33

הקומוניזם הוא גם תופעה אנטי־לאומית ולא־רוסית בטבעה, כך קובע מצע הארגון. עם מיגורו ייבנה משטר פוליטי־חברתי חדש לחלוטין, שיהיה תאוקרטי, חברתי (קורפורטיבי), ייצוגי ועממי. בראש הפירמידה השלטונית יעמוד 'הסינוד העליון': שליט אחד ממנו יהיו מנהיגי הכנסייה ושני שלישים יהיו נציגים ידועי־שם של העם, שייבחרו לכל ימי חייהם.⁴² כל הדתות הידועות אמנם זכאיות לקיים את פולחניהן, אבל אין הן זכאיות להשתתף בשלטון ב'סינוד העליון' עם הכמורה הפרבוסלבית. יתר־על־כן, לשווא נחפש במצע קביעה כלשהי בעניין הזכויות הלאומיות של עמי ברית־המועצות, אם כי הארגון קובע בפסקנות שהוא מייצג את כל הלאומים של 'רוסיה הגדולה'.

מנסחי המצע הושפעו בעיקר מהוגי דעות רוסיים בעלי דעות סותרות בשאלת היהודים, כגון ניקולאי ברדייב וולדימיר סולובייב (שניהם פילוסופים מובהקים) והסופר פיודור דוסטויבסקי (אחד האנטישמים הרוסיים הקיצוניים ביותר במאה ה־19). החוקר הרוסי־האמריקני יגוב קובע שכמה מחברי הארגון, ובעיקר מיכאיל סאד, אחד ממנהיגיו, היו אנטישמים קיצוניים. יגוב ביסס את דבריו בעיקר על עדותו של פטרוב־אגטוב, שהתוודע במחנה כפייה אל הפעיל הציוני שלמה דולניק. מ' סאד טען שמקומם של היהודים בישראל ויש להשמיד את מי שיתעקשו להישאר ברוסיה. כאן נעלם אפוא לחלוטין פתרון ההתבוללות.⁴³

הנאו־סלבופיליזם

הזרם הנאו־סלבופילי הופיע אף הוא בשנות ה־60 והגיע לשיאו בשנות ה־70. כתב־העת של התנועה היה 'ויצ'ה' (1971-1974) ועורכו ולדימיר אוסיפוב. הפלג הנאו־סלבופילי השני בתקופה זו היה קשור לסופר אלכסנדר סולז'ניצין, שהשפיע על המחשבה הדיסידנטית הרוסית גם בתקופת גורבצ'וב. בפתרונות שמציעים הנאו־סלבופילים לבעיה הלאומית ברוסיה, לאחר מיגורו של המשטר הנוכחי, תופסת 'הנקודה היהודית', שלא במקרה, מקום נכבד למדי. ולדימיר אוסיפוב, שהיה קשור בדרך זו או אחרת לפעילים דיסידנטים ממוצא יהודי, לרבות שני פעילים ציונים (אדוארד קוזניצוב ומיכאל אגורסקי), הוא מן הדמויות הבולטות בקרב החוגים הדיסידנטיים הלאומניים ואתר האסירים הפוליטיים הוותיקים בברית־המועצות. השקפת עולמו דומה בתחומים רבים לגישות הסלבופיליות שרווחו ברוסיה לפני המהפכה, וכפי שראינו הוסיפו להתקיים ולהשפיע על מקצת האינטליגנציה הרוסית גם בתקופה הסובייטית. יבגני פֶרְפֶנוֹב וגֶנְרִי שִימְנוֹב, הקשורים יותר לזרם הדתי ועוסקים בתאולוגיה, וכן קרובים לזרם הפוצ'בניקי (אנשי הקרקע), אף הם בעלי השפעה בקרב מקצת האינטליגנציה הרוסית הדיסידנטית. נראה ששלושת האישים האלה העמידו בראש דאגתם את האמונה הנוצרית־הפרבוסלבית המכילה את הרגשות הלאומיים הרוסיים העמוקים ביותר, ובוז הם חולקים על הלאומנים הקיצונים,

Ibid., pp. 61-75 .42

A. Yanov, *The Russian New Right*, Berkeley, CA 1978 .43

שמקצתם רואים בדת בעיקר מכשיר העומד לשירות האידיאה הלאומית הנעלה מכול. הבדל בולט אחר ביניהם ובין הנאו־פשיסטים הוא היחס ללאומים ולתרבויות אחרות. הנאו־סלבופילים דוחים את ההשקפה הגזענית ומוכנים לקבל בחיוב רבגוניות תרבותית. מכאן היה אפשר להסיק שהיו בעלי גישה דומה כלפי הלאום היהודי והתרבות היהודית.

שלושת הדיסידנטים חלוקים בדעותיהם בעניין 'החטא הקדמון' של העם היהודי כלפי הנצרות. לדברי ברבנוב, היהודים הם 'העם הנבחר' הבלעדי של אלוהים, ואלוהים לא דחה אותו גם כאשר דחו היהודים את ישו. ואילו שימנוב טוען שבמעשה 'העזיבה' יש לראות תופעה מכרעת בשאלת המשך 'בחירתם' בידי אלוהים.⁴⁴ שנית, שימנוב ראה את עצמו כאנטישמי אמתי (כלומר טוב או הגון), המחפש יסודות רציונליים לביסוס זהותו זו, ואילו אוסיפוב, ובייחוד ברבנוב, יצאו נגד האנטישמיות שהיתה בעיניהם 'כבלימת הנצרות ההיסטורית' וסימפטום ברור לחוליים הלאומי של מי שנוגעו בנגע הזה.

אף־על־פי־כן, שלושתם מתריסים כנגד המערב, הרוחש אהדה רבה ומופגנת להקמת מדינת ישראל אבל מותח ביקורת ואף מגנה את התנועה הלאומית הרוסית. אין ספק ששלושתם הוטרדו מן הסברה שהיהודים אינם יכולים להיטמע בעם הרוסי, ואף הנצרות אינה יכולה להפוך אדם יהודי לאדם רוסי. היהודים יוסיפו להיות, לנצח כנראה, גוף זר בעל רעיונות וערכים משלהם, שאינם עולים בקנה אחד עם אלה של הלאומנים הרוסים. כולם גם מסכימים שהחולי הגדול הוא הקוסמופוליטיות של היהודים (דעה קרובה לזו של האנטישמים האידיאולוגיים הממלכתיים) המושרשת עמוק ומסוכנת להשחית. תוכנה הרוחני של התרבות הרוסית הכבירה וההכרה הלאומית של העם הרוסי מנוגדים לקוסמופוליטיות תכלית הניגוד.

ולבסוף, הטענה שהיהודים מקופחים ומופלים לרעה בברית־המועצות מקוממת את הנאו־סלבופילים, וביתר שאת את הנאו־פשיסטים, שלדבריהם אין עוד לאום אחר בברית־המועצות המופלה לטובה דווקא כדוגמת היהודים. ומה הפתרון המוצע לשאלת יהודי ברית־המועצות? מצד אחד נשמעת הטענה שהיהודים אינם מתאימים לטמיעה, ומן הצד האחר הם רוצים שיהודים רבים יתנצרו ויצטרפו למאבק למען הקמת 'תאוקרטיה נוצרית עולמית'; מצד אחד הם מוכנים לראות בעין יפה הגירה יהודית מרוסיה לישראל, ומן הצד האחר הם רואים בהגירה שכזאת בגידה. מכל מקום, היהודים רשאים לדעתם להישאר ברוסיה בתנאי מפורש שלא יתבעו לעצמם זכויות מיוחדות. הנאו־סלבופילים גם דורשים, 'בתור נוצרים', את בינאום ירושלים.⁴⁵

44. על גישתם של הנאו־סלבופילים כלפי שאלת היהודים ראה: D. Pospelovsky, 'The Resurgence of Russian Nationalism in Samizdat', *Survey*, 1 (1973), pp. 51-77; 'Russian Nationalist Thought and the Jewish Question', *Soviet Jewish Affairs*, 1 (1976), pp. 3-17

45. *Volnoe slovo*, 17-18 (1975), pp. 24-25, 41, 49, 145-150; M. Kheifets, 'Russky patriot Vladimir Osipov', *Kontinent*, 27-28 (1981); D. Hammer, 'Vladimir Osipov and the Veche Group', *The Russian Review*, 43 (1984), pp. 355-375

הנאו־פשיזם הדיסידנטי

הנאו־פשיזם הדיסידנטי בא לידי ביטוי בולט בייחוד בכתביהם של א' פֶּטִיסוֹב, מ' אנטונוב וא' איבנוב (סְקוֹרְטוֹב), ובמצעה של הקבוצה המרכזית 'דבר האומה', והוא מורכב מרסיסי רעיונות לאומניים, פשיסטיים, גוצניים ואף בולשביקיים.

השאלה הלאומית הכללית והיחס ליהודים תופסים מקום ראשי בהשקפת עולמם של הנאו־פשיסטים הרוסים. תופעת הלאום היא בעיניהם יסוד החיים החברתיים, מרכז היצירה האנושית ושיא השלמות הנאצלת ביותר. למעשה הם רואים בה קהילה רוחנית, הנבדלת מכל צורת התארגנות אחרת במובן המיסטי העמוק של המילה. בעיקר חשובה קביעתם שהגורם המכריע בקיומו של כל לאום הוא היסוד הגוצני. אף שברי להם שקשה לדבר, בייחוד בברית־המועצות של ימינו, על 'גוצים טהורים', הם טוענים במפגיע שהטיפוס הגוצני המקורי הוא הגורם הדומיננטי בכל תערובת של גוצים. מובן מאליו שהנאו־פשיסטים תובעים לשים קץ ל'היברידיוזיה' של הלאומים. הם מתנגדים התנגדות נחרצת לכל פתרון פדרטיבי ושבים ומאמצים את גישתו של הממשל הצארי בהכרותם: 'ססמתנו היא רוסיה אחת שאין לחלקה'.⁴⁶ עם זה הם מוכנים להבטיח את התפתחות התרבויות של הלאומים האחרים החיים בתחומי רוסיה. בחריפות יתרה הם תוקפים את התנועה הדמוקרטית בברית־המועצות, הכמהה, לדעתם, לצורת משטר דמוקרטי וליברלי מנוון והרסני. מטרתם היא הקמת מדינה דיקטטורית, ריכוזית ואליטיסטית, מעין משטר בולשביקי בלי מרקס ולנין, ודתם החילונית מתחלפת בדת הנוצרית בתפקידה הרוסי הקלסי: מכשיר מוסרי בידי המדינה הלאומית. הנאו־פשיסטים פותחים את התקפתם על הגזע היהודי בנושא שהוא בעיניהם נקודת התורפה של היהדות הדתית: לדעתם שליחותו של ישו נועדה להציל את האנושות מידי אלוהי ישראל האכזר והלא סובלני.⁴⁷ גם כיום מתרחש, לנגד עינינו ממש, הפילוג הזה בין משרתי אלוהים למשרתי השטן. השטן מטיף לשוויוניות ולקוסמופוליטיות – מביטוייה העיקריים של האידיאולוגיה היהודית הגלותית, המביאה לידי גיוון ועירוב הדם.

הגזע הצהוב והגזע השחור הם המסוכנים ביותר בזמננו לגזע הארי, על־פי תורת הגזע הנאו־פשיסטית הרוסית (בעניין זה יש להם טרזניה למנהיגם אדולף היטלר על שהוציא משום מה את הרוסים מן המשפחה המכובדת של הלאומים האריים). עם זאת אין הם שוכחים אף לרגע את סכנת היהודים במשטר 'הסדר' הנאו־פשיסטי החדש. אבל כפי שנראה מיד, כל זה הוא כאין וכאפס לעומת התנועות הנאו־פשיסטיות החדשות שקמו והתפשטו כבר בתקופת גורבצ'וב ועוד יותר אחרי נפילתו.

האנטישמיות האידיאולוגית הדיסידנטית בברית־המועצות מגיעה לשיא התפתחותה בתקופת גורבצ'וב, ובייחוד בחלקה השני, בשנים 1989-1991. דווקא בעת ההיא נוצרה סימביוזה מובהקת בינה ובין האנטישמיות האידיאולוגית הממלכתית, אם כי

⁴⁶ 'A Word to the Nation', *Survey*, 3 (1971), pp. 197-199.

⁴⁷ מצוטט על־פי D. Pospelovsky (see above note 44), p. 63.

ראשי התנועה האנטישמית הדיסידנטית פעלו לעתים קרובות פעולה ברורה וגלויה גם בחוגים הדיסידנטיים וגם במוסדות הסובייטיים הרשמיים, אף שעדיין לא הגיעו לידי מיוזג פוליטי-רעיוני וארגוני.

את הזרמים והתזזומים הלאומניים האנטישמיים בברית-המועצות אפשר לחלק לשלושה זרמים אידיאולוגיים עיקריים: הזרם הנאו-סלבופילי, שהסופר אלכסנדר סולז'ניצין נתן לו את ביטוי המגובש והמעמיק ביותר; הזרם הפוצ'בניקי, שהוגה הדעות שלו הוא איגור שפּרביץ'; ותנועת 'פמיאט' ('זיכרון'), התנועה המאורגנת, המסועפת ובעלת ההשפעה הרבה ביותר בתקופת גורבצ'וב, המורכבת מתת-קבוצות רבות, החל ממונרכיזם ופרבוסלביות וכלה בשוביניזם קיצוני ונאו-נאציזם.

הנאו-סלבופיליזם הדיסידנטי: אלכסנדר סולז'ניצין
הנאו-סלבופיליות הדיסידנטית של אלכסנדר סולז'ניצין פותחה הרבה לפני עליית גורבצ'וב לשלטון. היא באה לידי ביטוי גם ביצירתו הספרותית הכבירה וגם בהתבטאויותיו הפובליציסטיות והפוליטיות הרבות זה יותר מעשרים שנה, מנאומו לרגל זכייתו בפרס נובל (1972) והפנייה 'אל מנהיגי ברית-המועצות' (1973) ועד 'נאום ליכטנשטיין' המפורסם (1993) וההופעות בטלוויזיה הצרפתית והאמריקנית לקראת שובו לרוסיה (1993-1994).⁴⁸

סולז'ניצין אינו רק אחד הסופרים הרוסים הדגולים של תקופתנו, אלא גם חוקר מעמיק של המציאות הסובייטית, ויותר מכול הריהו הוגה דעות בעל שיעור קומה. תורתו ינקה הרבה מיסודות סלבופיליים ודתיים-נוצריים רוסיים מובהקים. הוא אף יצר מעין סינתזה מורכבת למדי וקשה לזיהוי של יסודות סלבופיליים, דתיים-מוסריים ודמוקרטיים-קונסטיטוציוניים.⁴⁹

סולז'ניצין גורס שאת שורש הרע, בחינת החטא הקדמון, יש לחפש באידיאולוגיה המרקסיסטית-הלניניסטית, שרעיון הטרור הממלכתי הוא מאבני היסוד שלה. רק על הבסיס הזה יכלה לקום מכונת הטרור, ורק על הבסיס הזה יכלה להתבסס ולהתפתח

48. הפילוסוף הצרפתי היהודי ברנאר אנרי לוי אמר: 'למדתי יותר מקריאת הארכיפלג גולג מאשר ממשות מלומדות על ההשקפות הטוטליטריות. אני חייב הרבה יותר לסולז'ניצין מלרוב ההיסטוריונים, הפילוסופים של גורלו של המערב ... סולז'ניצין הוא שקספיר של תקופתנו'. ראה: B. H. Levy, *La barbarie à visage humain*, Paris 1977, p. 165. ואילו פרופ' ג'ורג' גיבה מוֹנֵבֶה, המומחה החשוב לחקר סולז'ניצין, כתב: 'עוד ידובר על המאה של סולז'ניצין כפי שדובר על המאה של וולטר'. ראה: G. Nivat, *Soljenitsyne*, Paris 1980, p. 17

49. יצירתו של סולז'ניצין ברוסית מרוכזת בכתביו: A. Solzhenitsyn, *Sobranie sochinenii*, Paris 1978-1984, vol. 1-14. רוב יצירותיו הספרותיות והפובליציסטיות ראו אור בעברית: ארכיפלג גולג: 1918-1956. ניסיון לחקר אמנותי, תל-אביב 1975-1976; אוגוסט 1914: קשר ראשון, תל-אביב 1972; כנגוח העגל את האלון, תל-אביב 1975; לנין בציריך, תל-אביב 1977; במדור הראשון, תל-אביב 1971; כיצד נוכל להסדיר את החיים ברוסיה?, תל-אביב 1991.

לממדיה המפלצתיים בהשראתו ובהנהגתו הישירה של לנין. עם זה, סולז'ניצין מדגיש שהאידיאולוגיה וסיעת המנהיגים מן השורה הראשונה לא היו מספיקים לביצוע משימות הטרור הכבירות לולא נרתמו לכך באמונה ובהתלהבות רבבות קומוניסטים. הללו היו לברגים של מכונת הטרור, וברבות הימים נהנו בעצמם מפירותיה, עד שהחלו להישחק בגלגליה האימתניים. מאחר שראייתו של סולז'ניצין בנויה על ציוויים דתיים-מוסריים גם כשהוא חוקר את המצב הקיים וגם כשהוא מחפש דרכים לשנותו, יש חשיבות גדולה לקביעתו שמה שאפשר את קיומו של המשטר הלא-אנושי הוא המוסר הכפול שעמד ביסוד השקפת עולמם של הקומוניסטים כלפי אויבים מעמדיים, יריבים פוליטיים ולא-מזדהים סתם. משטר הטרור יכול לבני-האדם משום שלמותותיהם הוחדר בשיטתיות הרעיון שכל עוד אין נוגעים בכ עוצמך שב ואל תעשה. הרס המוסר הדתי וכל מוסר בכלל, לדברי סולז'ניצין, הוא הגורם העיקרי לנצחון המשטר על בני-האדם.⁵⁰ אנחנו עצמנו אשמים ורק אנחנו, קובע סולז'ניצין. ומכאן שגם הפתרון הוא בהשתחררות עצמית: 'תהיינה דינו נקיות. אין אנו נקראים לצאת לכיכרות ולהכריז בקול את האמת, לומר בקול רם מתחשבותינו ... נימנע נא אך מלומר מה שאין אנו חושבים ... דרכנו היא ... לא לתמוך במאומה בשקר'.⁵¹ סולז'ניצין אינו מבהיר מה יהיה אופיו של המשטר החדש שיקום לאחר 'ההשתחררות העצמית' של האזרחים הסובייטים. מעמדתו כלפי המשטרים הדמוקרטיים המערביים, שהיא עמדה ביקורתית מיסודה, ומתנחות היסוד הפילוסופיות והלאומיות שלו עולה שכוונתו למשטר מדיני המושרש בקרקע הרוסית, אבל אינו מנותק מן ההתפתחות ההיסטורית המודרנית, מעין ממשל עממי-תאוקרטי גאור (אם כי סולז'ניצין נפגע מן הטענה שהוא מעין 'אייטולה חומייני רוסי') שיתבסס על חוקים וחוקיות, אך יותר מכול על צוים דתיים-מוסריים חזקים ומחייבים. כלומר, מדובר במשטר 'צודק' ויעיל כאחד.

סולז'ניצין הוא בלי ספק לאומן רוסי, אף שהוא עצמו אינו מסכים לתואר הזה. אבל אין הוא שייך לאסכולה הלאומנית, האימפריאליסטית והשוביניסטית המעמידה בראש הסולם את היסודות הלאומניים הקיצוניים, והראיה שאין הוא מאמין ב'שלמות' רוסית מיוחדת או בעליונותה המוסרית של רוסיה. יתר-על-כן, סולז'ניצין היה מוכן לוותר על האימפריה הסובייטית העצומה (עוד לפני פירוקה הלכה למעשה ב-1991)

50. על יצירתו של סולז'ניצין נכתבו אלפי מאמרים, ספרים וכתבות, אולי יותר משנכתבו על כל סופר או הוגה דעות אחר במאה העשרים. בשנים 1962-1973 בלבד פורסמו 2465 ספרים ומאמרים על סולז'ניצין. ראה: F. Donald, *A. Solzhenitsyn: An International Bibliography*, Ann Arbor 1973; G. Nivat, *Solzhenitsyne*; T. Lopukhina, *Dukhovnye osnovy tvorchesiva Solzhenitsina*, Frankfurt 1974; F. Barker, *Solzhenitsyn: Politics and Form*, London 1977; S. Carter, *The Politics of Solzhenitsyn*, London 1977; M. Scammel, *Solzhenitsyn: A Biography*, New York-London 1984; מ' קונפינו, *מסנקט-פטרבורג ללנינגרד*, עמ' 101-150.

51. בייחוד חשוב לנושא זה ספרו של סולז'ניצין *Mir Pismo vozhdiam Sovetskogo Soyuz: i nasilie*, Paris 1981. כמו כן חשובים מאמרו 'לחיות לא בכזב' וכמוכן, ספרו הגדול ארכיפלג גולג.

ולהסתפק במדינה רוסית מקורית שגבולותיה כגבולות רוסיה לפני הכיבושים הגדולים של הצארים והסובייטים, אם כי לדעתו עליה לכלול גם את אוקראינה וביילורוסיה. הוא גם יוצא בתוקף נגד כל סוג של דיכוי לאומי, וגם אם בתור לאומן רוסי (או 'הפטריוט הרוסי הצנוע' כפי שאהב לכנות את עצמו) הוא מעוניין קודם כל בגורלו של העם הרוסי, אין הוא אטום לסבלותיהם ולבעיותיהם של עמים אחרים. 'ובכן', כותב סולז'ניצין, 'יש להכריז על זכות שאין עליה עוררין להפרדה מלאה של שתיים-עשרה הרפובליקות [כלומר בלי אוקראינה וביילורוסיה], ויש לעשות זאת בלי דחוי ובדרך נחרצת'.⁵² והו היסוד העיקרי של הסלבופיליות הנהפך לפאן-סלביזם של אפוסטרופסות ויליקורוסיות (רוסית 'גדולה') על 'האחים הקטנים' שאין להם זכות להגדרה עצמית, שסולז'ניצין מעניק אותה ביד רחבה למיעוטים לאומיים אחרים בברית-המועצות.

סולז'ניצין אינו שוכח גם את היהודים בין שאר 'העמים הקטנים' ו'השבטים'. אין ספק ששאלת היהודים, בשל רגישותה ובעיותיה המיוחדות, תופסת מקום נכבד ברוב יצירותיו הספרותיות (יום אחד בחייו של איבן דניסוביץ'; אגף הסרטן; במעגל הראשון; ארכיפלג גולג; לנין בציריך; אוגוסט 1914; אוקטובר 1916) וגם בהופעותיו הפובליציסטיות המרובות.

האם היהודים אשמים בהתפוררותה וניוונה של רוסיה? האם תרמו תרומה מכרעת לעלייתם של הבולשביקים לשלטון ולכינון המשטר הלניניסטי-הסטליניסטי המאוס? האם הם מהווים כוח הרסני בשל אופיים הלאומי הדתי? ומעל לכל, היהיה להם מקום ברוסיה החדשה, כאשר זו קום תקום? אלה השאלות העומדות במרכז הדיון בנושא גישתו של סולז'ניצין כלפי שאלת היהודים.⁵³

אין ספק שסולז'ניצין אינו אנטישמי מוצהר, ולא זו בלבד, אלא שהוא נזהר מאוד שלא ליפול למלכודת שטומנות האידיאולוגיות הסלבופיליות-הפרבוסלביות בכל הנוגע לשאלת היהודים. הוא תוקף בחריפות את האנטישמיות הצארית והסובייטית כאחד. אבל ידוע שלא מעט אנטישמים או בעלי אידיאולוגיות המכילות יסודות אנטישמיים מובהקים מכחישים בכל תוקף שהם אמנם אנטישמים (הדוגמה הקלסית היא אולי נילוס, מיוצרי הפרוטוקולים של זקני ציון). לפיכך יש חשיבות רק לדברים שנאמרו או נכתבו, ורק לפיהם אפשר לבדוק את הנושא בדיקה אובייקטיבית וברורה.

52. א' סולז'ניצין, כיצד נוכל להסדיר את החיים ברוסיה?, עמ' 45.
 53. הנושאים 'סולז'ניצין ושאלת היהודים' ו'האם סולז'ניצין אנטישמי?' עוררו ויכוחים ערים ואף סוערים מעל דפי העיתונות, והתקיים גם דיון אקרמי ומדעי חריף למדי. ראה בייחוד: R. Rutman, 'Solzhenitsyn and the Jewish Question', *Soviet Jewish Affairs*, 2 (1974), pp. 3-16; E. R. Frankel, 'Russian Jews and Solzhenitsyn', *Soviet Jewish Affairs*, 2 (1975), pp. 48-68; A. Yanov, *The Russian New Right*, chap. 5; F. Dreizin, 'The Russian Soul and the Jews', *Essays in Literary Ethnocentrism*, New York 1990; A. Solzhenitsyn, *Lenin v tsiurikhe*, Paris 1975, p. 124

בין הגיבורים החיוביים ביצירותיו או החיוביים במקצת, לפי השקפת עולמו של סולז'ניצין, יש יהודים לא מעטים, כגון המהגנדס אַךְכְּגוֹרֶוֹרְזְקִי באוגוסט 1914, השחקנית סוֹסְנָה קוֹרְזְנֶר באוקטובר 1916, צואר מרקוביץ' ביום אחד בחיי איבן דניסוביץ', המאיור רויטמן בכמדור הראשון, והאסיר גמרוב בארכיפלג גולג. מקצתם אף מבטאים את השקפת עולמו של המחבר, ובכך ביטא סולז'ניצין את האמון שרחש להם.

בהופעותיו ובכתביו הפובליציסטיים סולז'ניצין מביע אהדה גלויה למדינת ישראל, שלדעתו קמה לתחייה בדרך נס אחרי אלפיים שנות גלות, והיא בעלת זכות קיום לא מעוררת ולא מותנית. בעייתית יותר היא גישתו כלפי שאלת יהודי-המועצות ועתידם במדינה זו, אם וכאשר יקום בה המשטר החדש. נכון הדבר שסולז'ניצין אינו מאשים את היהודים בהתמוטטותה של רוסיה ובהקמת המשטר הבולשביקי, כפי שעשו רוב הלאומנים הרוסים. אבל כשבודקים את צדו האחר של המטבע, כלומר את הגיבורים השליליים ביצירותיו, שרובם יהודים, ממהרסיה של רוסיה דווקא, מתעורר השד בעניין עמדתו האמתית של סולז'ניצין בעניין העם היהודי והחטא הקדמון שתלתה בו התאולוגיה הנוצרית.

דמות המפתח להבנת גישתו ההיסטורית של סולז'ניצין היא פרבוס (ישראל הלפנד, 1869-1924) בלנין בציריך, שהיה פעיל בתנועה המהפכנית-הסוציאליסטית ברוסיה ובגרמניה ואף הגה את רעיון המהפכה המתמדת הרבה לפני טרוצקי. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשהיה בטורקיה, הצליח פרבוס להתעשר וקשר קשרי סתר עם אישים בולטים בממשל הגרמני. כך היה לאיש הקשר בין גרמניה ובין לנין והבולשביקים ומימן את תפיסת השלטון שלהם באוקטובר 1917. אין, כמובן, חשיבות לאמת ההיסטורית בתיאורו של פרבוס אצל סולז'ניצין – מה שחשוב הוא דמותו הספרותית השטנית, המכוערת וההרסנית במלוא מובן המילה. פרבוס-מפיסטו זה מריץ את לנין (שאף בו זורם דם יהודי למחצה או לרביע) לקראת הגשמת התוכנית השטנית להשמדתה של רוסיה הקדושה בכל האמצעים והשיטות. לא מקרה הוא שפרבוס אינו מתסיס בלבד, אלא הוא ממלא 'תפקיד יהודי' מובהק בהיסטוריה האנושית – הוא גם, ובעיקר, המממן של המהפכה מאחורי הקלעים (והרי זו הטענה הקלסית בפי כל האנטישמים, שבאה לידי ביטוי מלא בפרוטוקולים של זקני ציון). וכך כותב סולז'ניצין:

האם פרבוס בדה זאת מלבו, האם היתה זו השקפתו התאורטית – להיות עשיר? היה זה צורך שנולד עמו, והדחף למסחר, לגעשעפט [כך], לא להחמיץ את הרווח בטווח ראיתי, לא היה מתוכנן, אלא פעולה כמעט ביולוגית [כך], המתרחשת כמעט בהיסח הדעת ... היה זה אינסטינקט ... לשים את היד במקום בו מתגלים חוסר איוון, קרעים, ולשלוף משם רווח.⁵⁴

54. ראה: " בן יעקב, 'אידיאולוגיה לאומית ואידיאולוגיה לאומנית ברוסיה מהמאה ה-19 עד לדיסידנטים בימינו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 310.

אם פרבוס הוא מחולל המהפכה הבולשביקית שיכונן את שלטון האימים והטרור, נפתלי ארנובביץ' פרנקל מארכיפלג גולג, דמות שטנית לא פחות ומאוסה עוד יותר, הוא בלי ספק אביה של 'שיטת הגולג'. באי גולג, כך אומר סולו'ניצין, רווחה האמרה שמחנות הכפייה הם המצאתו של פרנקל. ובאירוניה הוא מוסיף שהמצאה לא-פטריוטית היא ואף מעליבה את השלטונות. ומיהו פרנקל? יהודי טורקי, יליד קונסטנטינופול, שהקים חברה מסחרית במריופול והיה למיליונר - 'מלך היערות של הים השחור'. במלחמת העולם הראשונה עשה עסקות ספסרות בנשק (מוכיר מאוד את פרבוס). ב'1916, כשהרגיש בסערה המתקרבת, העביר את הונו לטורקיה, וב'1917 נסע בעצמו בעקבותיו. שובו של פרנקל לברית-המועצות בתקופת הנא"פ לוט בערפל, אך הוא מצא מיד תפקיד ההולם את כשרונותיו: הג'פ-או הטיל עליו להקים בורסה שחורה, כדי להעביר לידי השלטונות זהב וחפצי ערך. לאחר שסיים את תפקידו בהצלחה נאסר. אבל פרנקל הלא-נלאה אינו שומר טינה. עוד בשבתו בלוביאנקה החל לתכנן את תפקידיו הבאים: ב'1929 עלה בידו להיפגש עם סטלין ולצייר לפניו תוכנית מושלמת לבניית הסוציאליזם בעמלם של אסירי המחנות. על תצלומו (וסולו'ניצין טרח לא מעט לאייר את ספרו בתצלומיהם של כל ראשי הגולג היהודים) אומר המחבר: 'רצונו הלא-אנושי, המלא רוע לב, חקוק היטב בפניו'. ומשפטו האחרון על פרנקל ודאי מעלה הרהורים נוגים: 'נדמה לי שהוא שנה את הארץ הזאת'. בתור תוספת קישוט ל'גלריה היהודית השחורה' הזאת מוצג המחסנאי איסק ברשנד הוקן, הקמצן, המלוכלך, השמן והדוחה בכל חיצוניותו, שהוא גם רודף בצע, עקום ורקוב. מול היהודי שהוא בבחינת התגלמות הרע האבסולוטי סולו'ניצין מעמיד את הגערה הרוסייה ה'גאה', שגורתה כ'עץ צפצפה', הדומה ל'ברבור', המגלמת, כמוכן, את כל הטוב והטהור. כלומר, מול היהודי הוקן, התאוותן והמכוער, עומדת עלמה רוסייה יפה וצעירה, וזו נלכדת ברשת נכליו.

סולו'ניצין משקיע מאמץ גדול כדי להבליט את ראשי מנגנון הטרור ממוצא יהודי, שאמנם מילאו תפקיד לא מבוטל במנגנון הזה, ומוסיף ומספר לקורא: 'לסכר מס' 3 באו אורחים נכבדים (שתמונותיהם היו תלויות בכל צריף): החברים קגנוביץ', יגודה וברמן. כפי שראינו, לא במקרה היו האישים האלה לגיבורים בספרות האנטישמית הממלכתית בכרית-המועצות. גם ביצירותיו האחרות הוא מוסיף לעמת את היהודי 'החיובי' עם היהודי 'השלילי', אבל משום מה גוברת נטייתו לתאר את הרוע היהודי (דוגמה בולטת היא ספרו המדור הראשון, שבו עומד המדען רובין מול המאיור רויטמן).

ביצירתו הפובליציסטית-האידיאולוגית היה סולו'ניצין זהיר הרבה יותר בניסוחיו, וכאמור, נקט עמדה אוהדת כלפי היהודים הציונים השואפים לעלות לישראל. אבל כלפי היהודים שהחליטו להישאר ברוסיה עמדתו אינה כה ברורה. היוכלו להשתלב בה ולתרום את חלקם להתהוות התחייה הלאומית הרוסית, או שמא יוסיפו להיות גורם זר ולא יציב, שיפעל שוב לקעקע את יסודותיו של המשטר החדש? היקבלו זכויות אינדיווידואליות, בתור פרטים אזרחי המדינה בלבד, או גם בתור קולקטיב לאומי ודתי גפרוד? על כך אין בכתביו תשובה חד-משמעית, ואי אפשר להתעלם מן

הדיכוסומיה הניכרת אצל הסופר הרוסי הגדול הזה, הכואב את כאבה של רוסיה, בכל הנוגע לשאלת היהודים ופותרונה ב'רוסיה הפנימית והשורשית' העולה מנבכי ההיסטוריה עתיקת הימים והמודרנית כאחד.

הנאו־פוצ'בניקי: איגור שפרביץ'

הנאו־פוצ'בניקי של איגור שפרביץ' היא בעלת יסודות משותפים לאלה של סולז'ניצין, אך לא מעטים ההבדלים ביניהם. כתביו של סולז'ניצין מעלים ספקות בעניין האנטישמיות האידיאולוגית המודעת והמכוונת שלו, ואילו בכתבי שפרביץ', כפי שנראה מיד, לא קיימת דיכוסומיה כלשהי בנושא היהודי, ולא בכדי היה הלה בתוך זמן קצר למדי לאידיאלוג של האנטישמיות הרוסית המודרנית. שפרביץ' איננו סופר המתבטא באמצעות גיבורי הרומנים שלו, אלא הוגה דעות ומתמטיקאי במקצועו, ועל כן התבטאויותיו בהירות וחד משמעיות יותר. שפרביץ', מראשי התנועה הדיסידנטית בכרית־המועצות (עם סחרוב וסולז'ניצין), עשה תפנית, שאמנם נדרש לה זמן להבשיל, לכיוון הלאומני והאנטישמי, ואילו סולז'ניצין המשיך בדרכו הסלולה והברורה מצעדיו הראשונים כסופר דיסידנטי מובהק, ולבסוף, השפעתו של סולז'ניצין, הסופר הנקרא והנערץ, בוודאי נרחבת יותר מזו של שפרביץ', ואף מופנית אל ציבור גדול ומגוון יותר. שפרביץ' נולד ב־1932, והוא חבר־נספח באקדמיה הסובייטית למדעים,⁵⁵ חבר עמית באקדמיה למדעים של ארצות־הברית, גרמניה ואיטליה, מראשי התנועה הדיסידנטית בכרית־המועצות מראשית פעילותה המאורגנת בסוף שנות ה־60 ופעיל בוועד הסובייטי לזכויות האדם. חיבורו התאורטי הראשון, הסוציאליזם כתופעה של ההיסטוריה העולמית, הופיע ב־1977. בשנות ה־80 פרסם מאמרים רבים והרבה להתראיין בעיתונות הרוסית והבין־לאומית.⁵⁶ אבל חיבורו החשוב ביותר לענייננו כאן הוא המסה 'רוסופוביה', שהופיעה עם מסה אחרת, 'שתי דרכים למדרון תלול אחד', שתיהן נכתבו בשנות ה־80 (1978-1990). 'רוסופוביה' פורסמה בכרית־המועצות בפעם הראשונה בכתב־העת הלאומני נאש סוברמניק, גיליון מס' 6 (1989). בתור ספר ראתה המסה אור ב־1991 ב־100,000 עותקים.⁵⁷

בראיון עם כתב פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג נשאל שפרביץ' כיצד הוא מגדיר את עמדתו האידיאית; האם הוא משתייך לקבוצה כלשהי; והאם הוא מבטא את עמדותיה של קבוצה כלשהי או זרם רעיוני. על כך השיב שהוא מחזיק בעמדה של הזרם שהוא הגדירו פוצ'בניקי. הוא סבור שראשיתה של ההיסטוריה הרוסית הלאומית

55. יש הסבורים ששפרביץ' נהיה אנטישמי משום שלא נבחר לחבר מלא באקדמיה באשמת היהודים הרבים השולטים בה, אבל זה, כמוכן, הסבר פשטני מדי, ואת הרקע לגישתו האידיאולוגית יש לחפש במקום אחר.

56. פרסומיו העיקריים של שפרביץ' כונסו בספרו. ראה: I. Shafarevich, *put' iz pod glyb*, Moscow 1991

57. I. Shafarevich, *Russophobia: Dve dorogi k odnomu obryvu*, Moscow 1991. קטעים מן המסה הופיעו בתרגום עברי. ראה: יהודי ברית־המועצות, 13 (תש"ן), עמ' 56-65.

(ליתר דיוק, תולדות העם שמאות שנים ראה עצמו כרוסי ולאחר מכן התפצל לעמים קרובים: הביילורוסים, האוקראינים והרוסים) קשורה קשר בל ינותק לקבלת הדת הפרבוסלבית.⁵⁸ בלי ספק גיבש שפרביץ' את תורתו הלאומית והכללית בעיקר בהשפעת הסופר הרוסי פיודור דוסטויבסקי, שבמקרה או לא היה גם אחד הסופרים והוגי הדעות האנטישמים הקיצוניים ביותר ברוסיה במאה ה-19. בתחום הספרות הרוסית הושפע גם מגוגול, טולסטוי וסולוויניצין.

אין שום ספק ש'רוסופוביה' של שפרביץ' הוא אחד התיבורים האנטישמיים הארסיים והמסוכנים ביותר שפורסמו במאה העשרים, ותיבורים כאלה אינם חסרים כלל במאה הזאת. אם לשפוט על-פי הביבליוגרפיה הנרחבת (9 עמודים מבין 104) והמובאות הרבות שהביא המחבר במסתו משל חשובי הפילוסופים ואנשי מדע המדינה, כגון תומס הובס, ברוך שפינוזה, ז'אן-ז'ק רוסו, אדמונד ברק, מקס ובר ופרידריך הייזק, ומשל הוגי דעות והיסטוריונים רוסים נכבדים לא פחות, אפשר אולי להסיק שהתיבור הזה הוא מחקר אקדמי אובייקטיבי המנסה לחדור לנבכי ההיסטוריה הרוסית והעולמית. אבל קריאה מעמיקה של התיבור מעלה שכל אלה לא הובאו אלא לשם המליצה וההצטעצעות האקדמית בלבד, וכדי לשוות לספר אופי מדעי אקדמי, ואילו למעשה מדובר בעוד ספר אנטישמי שרמתו האינטלקטואלית גבוהה יותר מספרים אחרים שפורסמו במחצית השנייה של המאה ה-19. מעניין שבגלריה זו של מחברים אין מופיעים משום-מה המחברים האנטישמים הרוסים כגון גילוס, שְמְקוב ובייחוד בוסטוניץ', ששפרביץ' הושפע מהם ושאב מהם הרבה.

חידושו הגדול של שפרביץ' הוא בציור סכמה מודרנית יותר, בהחלפת 'הקשר היהודי' או 'המסוני-היהודי' בקשר של 'העם הקטן' נגד 'העם הגדול'. הרעיון הזה, שאינו מקורי שלו, הושאל מן המתמטיקאי הצרפתי אוגוסטין קושן (Cochin, 1789-1857) שטען שהעם הקטן הוא מיעוט כלשהו החי לו בעולם רוחני משלו ושנא את עולמו האחר של העם הגדול. נציגי העם הקטן אינם קבוצה קבועה ולא-משתנה אלא קבוצה הלוכשת ופושטת צורה במהלך ההיסטוריה. כך יכלו להופיע בתור פרוטסטנטים באנגליה והוגנוטים בצרפת, ולהיות בעלי השפעה עצומה במאה ה-16 וה-17 בתור משכילים ו'בונים-חופשיים' בצרפת בעת המהפכה במאה ה-18, ובתור הגליאנים צעירים בגרמניה במאה ה-19, וכמובן, בדמות הליברלים והניהיליסטים ברוסיה, שהיו שונאי רוסיה מובהקים וסוגדי המערב. לא מקרה הוא, כמובן, שבמאה העשרים 'העם הקטן' מיוצג על-ידי היהודים, גם אם שפרביץ' מצרף אליהם אישים מן האינטליגנציה הרוסית ורומז בדרך שאינה משתמעת לשתי פנים שהם משרתי היהדות העולמית.

בשתי רמות מתנהל הוויכוח של שפרביץ' עם מתנגדיו: האחת מעין אקדמית, ובה הוא תוקף את 'הגישה המכניסטית' ו'המלאכותית' המיוצגת בידי הוגי הדעות של 'האמנה החברתית' (בייחוד הובס ורוסו), והאחת, פולמוסנית וארסית, נגד הוגי הדעות והפרופטורים היהודים ועוזריהם הרוסים כגון וסילי גרוסמן, ריצ'רד פייפס,

58. I. Shafarevich, *Put' iz pod glyb*, pp. 267-268.

גריגורי פומרנץ, אלכסנדר ינוב, בוריס שְׂרָגִין, אנדריי סיניאבסקי ואנדריי אמלריק (רק שני האחרונים רוסים, ואילו כל האחרים יהודים). שפרביץ גורס אפוא שגם אם לא היהודים בלבד מייצגים את העם הקטן, הרי הם הם הגורם המתסיס והמאיץ את הזרם הרוסופובי ברוסיה עצמה ובעולם כולו. 'יש רק אומה אחת', כותב שפרביץ, 'שעל דאגותיה אנו שומעים כמעט יום-יום. רגשותיהם הלאומיים של היהודים מסעירים את ארצנו וגם את כל העולם ... "שאלת היהודים" השתלטה משום מה על מוחותיהם של האנשים והאפילה על בעיותיהם של האוקראינים, האסטונים, הארמנים והטטרים שבתצי האי קרים. ומה שנוגע ל"שאלה הרוסית" – מתברר שאין מכירים כלל בקיומה'.⁵⁹ כפי שראינו, זה למעשה הליטמוסיב בספרות האנטישמית הרוסית, המבטא את הצער והכאב האמתי או התעמולתי של הפטריוטים הרוסים שאינם מסוגלים להבין את ההבדל שבין מיעוט לאומי קטן ומדוכא הנלחם על זכויותיו בתנאים קשים מנשוא, ובין עם הרוב, שוודאי גם הוא סובל מאופיו של המשטר, אבל הוא גם מייצגו ואחראי במידה רבה לעצם קיומו.

השאלה המרכזית השנייה – מי אשם? – אף היא עוברת כחוט השני במסתו של שפרביץ, כמו בכתביהם של הלאומנים הרוסים האחרים. 'ינוב סבור', כך כותב שפרביץ, 'שדרך החשיבה המסורתית של הרוסים באה לידי ביטוי בהצגה מתמדת של השאלה "מי אשם בזה?"', וזאת כדי לתלות את האשמה בזולת, ובהנחת תפות לאומית. כנגד זה, 'תפיסת האנטישמיות' ממלאת תפקיד חשוב ביותר בספריו ובמאמרו של שפרביץ. הלא תוכנה של התפיסה הזאת מובע בצורה הטובה ביותר במונח שטבע: 'הנחת תפות לאומית'.⁶⁰

'הפסיכולוגיה של "העם הקטן"', כך אומר שפרביץ, 'היא כאשר השקפה ברורה לחלוטין מסירה מן האדם את עול הבחירה והאחריות האישית כלפי "העם הגדול" ומעניקה את התחושה המתוקה של ההשתייכות לעילית – פסיכולוגיה כזאת אינה קשורה בשום קבוצה חברתית או לאומית ... נראה שההשפעה היהודית ממלאת עתה תפקיד חשוב במיוחד בחיי "העם הקטן" בארצנו'.⁶¹ אבל ההשפעה היהודית העיקרית היא בתחום הפצת הספרות הרוסופובית הזדונית והארסית ביותר. אבי הטומאה, לדעת שפרביץ, הוא הסופר וסילי גרוסמן, מזורעי זרעי הפורענות האנטי-רוסיים, ומשכלל התורה הוא פרופסור ריצ'רד פייפס (שפרביץ אינו גלאה מלהדגיש ששמו האמתי הוא פִּיפּס או פִּיפּש), היסטוריון באוניברסיטת הרווארד, שהיה גם יועצו של הנשיא ריגן לענייני ברית-המועצות והעולם הקומוניסטי.⁶² ומי שהוסיפו את הנופך האנטי-רוסי הם פומרנץ, ינוב ושרגין. שפרביץ מסכם את עיקרי גישתם בנושא תולדות רוסיה ומאפייני העם הרוסי לדורותיו:

59. מצוטט מן התרגום העברי (לעיל, הערה 57), עמ' 56.

60. שם, עמ' 57.

61. שם, עמ' 59.

62. שפרביץ מתכוון בעיקר לספרו של וסילי גרוסמן הכל זורם, ולספרו של ריצ'רד פייפס רוסיה תחת השלטון הישן, על יצירתו והגותו של וסילי גרוסמן ראה: ב' פינקוס, 'וסילי גרוסמן סופר דיסידנט, הומניסט ויהודי', יהודי ברית-המועצות, 9 (תשמ"ו), עמ' 255–269. התוות החשובות של פרופ' פייפס זכו לביקורות רבות במערב.

מראשית ימי הביניים המוקדמים מאפיינות את תולדותיה של רוסיה תכונות אופייניות מובהקות: פסיכולוגיה של עבדות, חוסר כבוד עצמי, חוסר סובלנות כלפי גישות אחרות, תערובת של רוגז, קנאה והתרפסות בפני שלטון זר ... עד לזמן האחרון שלט בפסיכולוגיה של העם הגעגוע לבעל-הבית.⁶³

למותר לציין ששפרביץ' מביא בצורה פשטנית ואף קריקטוראלית את דעותיהם של היסטוריונים והוגי דעות על תולדותיה של רוסיה האוטוקרטית והטוטליטרית במשך מאות שנים. יתר-על-כן, הוא בוודאי משייך את כל ההיסטוריונים והפילוסופים האלה, ובהם גם רוסים וגם אנשי המערב, ל'עם הקטן', וכך הוא מיישב את העניין בדרך קלה למדי ורואה את עצמו פטור מפולמוס מדעי המתבסס על מקורות היסטוריים ידועים.

טענתו העיקרית של שפרביץ', בדומה לרוב המחברים האנטישמים האחרים, היא שהסוציאליזם הובא לרוסיה במלואו מן המערב בידי נציגי 'העם הקטן' כדי להרוס מן היסוד את אושיות 'העם הגדול'.⁶⁴ שפרביץ' גם מקבל בלא ערעור את טענתם של כל האנטישמים הרוסים, שהפרעות ביהודי רוסיה היו תולדת זעמו הצודק של העם. מתוך עיון בכתביהם של שני אנטישמים רוסיים, שולגין (איש 'המאות השחורות') ודיקי (רוסי לבן שפרסם בניו-יורק ב-1986 ספר אנטישמי העוסק כביכול בתולדות יהודי ברית-המועצות), בא שפרביץ' לכלל מסקנה מתבקשת ולא מפתיעה כלל, שהיהודים לא זו בלבד שחוללו את המהפכה הבולשביקית והביאו את הסוציאליזם לרוסיה, אלא גם שלטו עד ראשית שנות ה-50 בכל משרדי הממשל, בשירותי הביטחון, בצבא ובמוסדות הכלכלה והתרבות.⁶⁵

שפרביץ' מאמץ ללבו גם את התזה בדבר תכונות האופי של היהודים (העם הקטן), שהעיקרית שבהן היא 'נקמנות עד להחריד'. לשם ראיה הוא מגייס את 'מגילת אסתר' ואת 'בעיר ההריגה' של ביאליק. ליצר הנקמנות הזה מתלווה הבוז שהיהודים רוחשים כביכול לעמים אחרים שבקרבתם הם יושבים, כגון האוקראינים, הרוסים והפולנים. הבוז הזה בא לידי ביטוי, לדעת שפרביץ', בכתביהם של הסופרים הרוסים ממוצא יהודי כדוגמת יצחק בבל, אדוארד בגריצקי ואלכסנדר בוימנסקי. תכונה יהודית מובהקת אחרת היא האכזריות, בייחוד נגד החלשים, כדוגמת אכזריותם של הישראלים נגד הפלסטינים בדיר יאסין.

שפרביץ' אף אינו נלאה מחשיפת הפסבדונימים של נציגי 'העם הקטן' - אמצעי בדוק שנקטו בו כל המחברים האנטישמים בברית-המועצות, שהשימוש בו הגיע לשיאו בברית-המועצות בעת המסע נגד הקומוניסטים.

מסקנתו הסופית של האקדמאי שפרביץ' אף היא נאמרת ברוח הספרות האנטישמית

63. I. Shafarevich, *Russophobia: Dve dorogi k odnomu obryvu*, p. 6

64. Ibid., p. 15

65. Ibid., pp. 64, 71-75

הרוסית והעולמית: היהודי לעולם הוא יהודי, ואחת היא מה מעמדו, השכלתו והאידיאולוגיה שלו.

'פמיאט' – מלאומנות לנאו־פשיזם

בשנים האחרונות מרבים לעסוק בתנועת 'פמיאט' גם במחקר המדעי⁶⁶ וגם בפובליציסטיקה, והתנועה הזאת היתה לסמלה של הלאומנות הרוסית הקיצונית ההולכת ומשתנה במהירות מסחררת מלאומיות ופטריוטיזם חיוביים למונרכיזם רֶאָקציוני ביותר, לפשיזם ואף לנאציזם. אותנו מעניינים כאן היסודות האידיאולוגיים של האנטישמיות של תנועת 'פמיאט'. חשוב לזכור ש'פמיאט' נולדה ופעלה זמן מה במסגרת ההתארגנויות הממלכתיות הרשמיות ואף נוצלה כמכשיר פוליטי בידי ראשי הקג"ב. לידתה אמנם לוטה בערפל, אבל אפשר לקבוע שראשית התהוותה בסוף שנות ה־70.⁶⁷ בראשית דרכה פעלה האגודה כהתאחדות של חובבי היסטוריה וספרות רוסית בחסות המשרד לתעשייה האווירית האזרחית. היא השתתפה בשיקום אתרים היסטוריים ותרבותיים ופעלה למען החתמת עצומה נגד הטיית הנהרות הצפוניים של ברית־המועצות דרומה, ואף דגלה בחיסולן של תחנות־כוח גרעיניות. כלומר, בשלב הזה ניסחה מצע לאומי־אקולוגי הדומה לזה של תנועות הירוקים במדינות המערב. אבל ברור שכבר בתקופה ראשונה זו ניכרו יסודות לאומניים ואנטישמיים בהופעות של פעילי האגודה.

הקשר ההדוק בין האגודה ובין ראשי התועמלנים האנטי־ציונים 'י' 'בסייב, ו' בייגון וא' רומֶנְקו נקשר כבר מראשית שנות ה־80, שכן הללו היו המרצים הפופולריים ביותר בסניפי 'פמיאט' במוסקבה ובנובוסיבירסק. השם 'פמיאט' ('זיכרון') נלקח, כנראה, מן הרומן של ו' צ'יביליכין, שפורסם בשנים 1978–1985 ובו 767 עמודים המוקדשים רובם ככולם להוכחת השורשים האריים של העם הרוסי, שהוא הגזע העליון בין הגזעים ההודו־אירופיים.

בשנים 1984–1986 התגבשה 'פמיאט' מחדש והאידיאולוגיה שלה השתנתה ממלוכנות אבסולוטית לנאו־פשיזם מודרני. בעת ההיא החל היסוד האנטישמי שבה לתפוס מקום חשוב ביותר.

השלב המכריע בהתפתחותה של התנועה החל בשנת 1987, שבה נפגשו נציגיה עם ילצין, אז מזכיר המפלגה הקומוניסטית של מחוז מוסקבה, והחלו בפעילות אנטישמית

66. בין הפרסומים הרוסיים על תנועת 'פמיאט' ראה בייחוד: V. Solovei, *Pamyat: Istoriya, ideologiya, politicheskaya praktika*, Moscow 1991; M. Deich & L. Zhuravlev, *'Pamyat' kak ona est*, Moscow 1991. בין הפרסומים ההולכים ומתרכיבים במערב ראה בייחוד: W. Laqueur, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*, New York 1993, pp. 204-221; H. Smith, *The New Russians*, New York 1990; S. Carter, *Russian Nationalism: Yesterday, Today, Tomorrow*, London 1990, pp. 108-131; *Nationalities Papers* (Special Issue: Pamyat), 2 (1991)

67. כשנשאל דימיטרי וסילייב, אחד מראשי 'פמיאט', מתי הוקם ארגונו השיב: 'פמיאט' נוסד בידי קים אנדרייב ב־1979. ראה: J. B. Dunlop, 'A Conversation with Dmitrii Vasilev, the Leader of "Pamyat"', *Report on the USSR*, 50 (15.12.1989), p. 14

נרחבת ומגוונת למדי, כמפורט בחלקו השני של הפרק. בשנים 1989-1991 היתה עלייה במספר החברים הפעילים ובמספר חוגי האוהדים של 'פמיאט', ופעילותה של התנועה התרחבה והתגוונה. ב־1989 הכריז וסילייב שלתנועה 20,000 חברים פעילים וסניפים ב־30 ערים.⁶⁸ אבל בד־בבר עם ההתרחבות אירעו בתנועה פילוגים וסכסוכים תכופים ואלה הביאו לידי התפוררות פנימית.

ראשי התנועה והתאורטיקנים שלה היו דימיטרי וסילייב, קונסטנטין סמירנוב־אוסט'שווילי, איגור סיצ'ב ואלכסנדר בֶּרְקְשׁוֹב. סיצ'ב פרש מן הזרם המרכזי של 'פמיאט' ב־1987 והקים את 'פמיאט II', ואילו ברקשוב הקים ב־1990 את תנועתו 'האחדות הלאומית הרוסית'.⁶⁹ מאחר שלא מצאנו הבדלים חשובים כלשהם בנושא היהודי ובמהות האנטישמיות בין הזרמים הרעיוניים־הפוליטיים השונים של 'פמיאט' נוכל לנתח את התייחסותם ליהודים, ליהדות ולציונות כמקשה אחת.

העובדה הבולטת הראשונה בגישתה של תנועת 'פמיאט' כלפי היהודים היא התחזקות מעמדו של הספר הפרוטוקולים של זקני ציון, שהיה כמעט מקודש בעיני ראשי התנועה. כפי שראינו, הקבוצות והאישים האנטישמיים האחרים בברית־המועצות עדיין לא היו מוכנים לעשות צעד מכריע שכזה בתקופה הנידונה, שהרי אף התועמלנים הנאצים נהגו זהירות בפרוטוקולים בתור מסמך היסטורי עובדתי.⁷⁰

השאלה המרכזית בתעמולה האנטישמית של 'פמיאט' היתה מי אשם באסונה הכבד של רוסיה בשבעים השנים האחרונות בתולדותיה. וכך נאמר בפנייתה של ההתאחדות הפטריוטית 'פמיאט' אל העם הרוסי ואל הפטריוטים של כל הארצות והלאומים ב־1987:

מי מלבה את הטרור הפוליטי בארצנו זה שבעים שנה? מי משמיד ומדכא כל מחשבה דיסידנטית? ... מי עיוות ולכלך את תולדותינו ואת תרבותנו? מי הרס אתרי זיכרון רבים בעלי תהילה עולמית, השייכים לעם הרוסי ולעמים אחרים? מי המיט חורבן ושממה על מקומות קודש היסטוריים שלנו: כנסיות, בתי מקדש, מגזרים? מי ממוטט בלי הרף את הכלכלה והורס את החקלאות? מי ממיט שואה על האקולוגיה של הארץ? מי גרם לאסון צ'רנוביל והוציא מכלל שימוש את קרקעותיו של אזור עצום? ... מי שולט באמצעי התקשורת ההמוניים? אנו תובעים את תביעתו של העם: גייסו את כל הכוחות לביעור סכנת הציונות בארצנו, למען בלימת פעילותם של כל המוכרים את מולדתם תמורת שלושים שקלי כסף.⁷¹

⁶⁸ Ibid., p. 13

⁶⁹ ראה את ספרו של ברקשוב הכולל את מצעה של התנועה החדשה: A. Barkashov, *Azbuka russkogo patriota*, Moscow 1992

⁷⁰ בהרצאתו במוסקבה ב־8 בדצמבר 1985 הזכיר וסילייב את הפרוטוקולים ודיבר בין השאר על המהדורות השונות של הפרוטוקולים שנמצאו בלשכתו של לנין בקרמלין: 'אין זו הרשימה המלאה של הספרות הנמצאת במוזאון־דירה של לנין בקרמלין והמאשרת את הימצאותם של פרוטוקולים אלה, שמנסים לייחס להם דיבה ולהציגם כזיוף'. ראה: יהודי ברית־המועצות, 10 (תשמ"ז), עמ' 145.

⁷¹ *Nationalities Papers* (see above note 66), p. 63

אכן, אוסף של האשמות כבדות-משקל, היה צורך בהרבה יותר ממיעוט לאומי מדוכא ולא גדול כל-כך כדי להגשים מזימה שטנית בעלת ממדים אימתניים שכאלה. ראשי 'פמיאט' לא הסתפקו בהאשמות כלליות. המהפכה הבולשביקית, למשל, היתה לדבריהם מעשה ידיהם של היהודים, שביקשו לחסל את המלוכה האבסולוטית. בעיני אנשי 'פמיאט' היתה המלוכה האבסולוטית המשטר האידיאלי לרוסיה, והמשטר הצארי היה, לדבריהם, 'טוב פי מיליון מן המשטר הסובייטי'. ראש וראשון לגיבורים הלאומיים החשובים בעיני אנשי 'פמיאט' הוא המדינאי הרוסי וראש הממשלה בתקופת ניקולאי השני, ארקדי סטוליפין, שגרצה, כמובן, בידי המהפכנים היהודים ב־1911. חמור יותר, היהודים הם שרצחו גם את משפחת הצאר ניקולאי השני, ביולי 1918. כדרכם של האנטישמים הרוסים מן 'המאות השתורות' ושל התועמלנים הנאצים ערכו גם ראשי 'פמיאט' רשימות של מנהיגים קומוניסטים ממוצא יהודי, והוסיפו להן שמות של לא-יהודים. השמות לוקים בחוסר דיוק (המוכיח את הגנבה הספרותית מן הספרות האנטישמית הנאצית), דוגמת המנהיג זינובייב-אפלבאום, שלמעשה שמו האמתי רְדומיִסְלִסקי.⁷²

ההאשמה המגוחכת ביותר שבדו תועמלני 'פמיאט' מלבם היא שהיהודים בנו את הרכבת התחתית של מוסקבה (בראשותו של ל' קגנוביץ', כמובן) כדי להרוס בבוא העת את מרכז השלטון ברוסיה, וכן שארכיטקטים יהודים תכננו ובנו את רחובותיה הראשיים של מוסקבה בצורת מגן-דוד. כמו כן הואשמו היהודים בהרעלה שיטתית של העם הרוסי באלכוהול (ובהחדרת אלכוהול ליוגורט כדי להרעיל ילדים).

גישתם של אנשי 'פמיאט' היא גישה אתנוצנטרית רוסית השואפת להחזיר לקדמותו את העבר הרוסי המפואר. רוסיה היא אחת ואי אפשר להלקה, ועל כן יש להילחם בקשר היהודי-העולמי, שהרי אין זה מקרה כלל שכיום (1989-1991) עומדים היהודים בראש כל החזיתות הלאומיות. אלה דברים חסרי שחר כמובן, אבל לתועמלני 'פמיאט' אין הדבר מפריע כלל.

למרות חילוקי הדעות בין הזרמים השונים ב'פמיאט' אמר סמירנוב-אוסטשווילי, אחד ממנהיגי התנועה: 'אין לנו שום חילוקי דעות בשאלה מי אשם - האשמים אינם הקומוניסטים בתור שכאלה, שהרי אנו יודעים מי עמד מאחורי הקומוניסטים והקומוניזם המדעי - מאחורי כל אלה עמדה האומה ההיא'.⁷³

4. האנטישמיות הממלכתית והעממית בפעולה

להלן נסקור את הנדבכים האחרים של תופעת האנטישמיות הממלכתית כברית-המועצות ואת התמורות שהתחוללו בה בימי גורבצ'וב. הרבה גוונים וצורות לאנטישמיות העממית, המושפעת מתעמולה ממלכתית וציבורית כאחת, ואלה משתנים מעת לעת. כמו דעות קדומות אחרות, גם האנטישמיות מתחזקת לאין ערוך דווקא בעתות משבר ומעבר, ואמנם תקופת גורבצ'וב ידעה תמורות לרוב ואלה

72. ראה למשל: A. Barkashov, *Azbuka russkogo patriota*, p. 8
73. ראה: M. Deich & L. Zhuravlev, *'Pamyat' kak ona est*, p. 71

השפיעו על כל תחומי החיים, ועל כן יש לעמוד על צורות הביטוי האנטישמי שהצמיחה.

אנטישמיות ממלכתית נמשכת ומשתנה

האנטישמיות הממלכתית בברית-המועצות החלה לפעול ב-1942 והגיעה לשיאה המחריד בשנים 1948-1953. לא בכדי כונו השנים ההן, שהיו על סף שואה פיסית ורוחנית, 'השנים השחורות' ו'שנות החרדה והייאוש'.

בתקופה הפוסט-סטלינית, עד עלייתו של גורבצ'וב לשלטון, השתנה המצב לטובה בכל הנוגע לאנטישמיות הממלכתית, אבל זו לא געלמה כלל וכלל מן הנוף הסובייטי, ובתחומים אחדים, כגון הדת, הספרות היפה והמאבק נגד הציונות אף עלתה על זו שבתקופת סטלין.

הייצוג היהודי במוסדות השלטון הסובייטי בתקופה זו הגיע לשפל המדרגה; ב-1969 נשאר יהודי אחד בלבד (0.3%) בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, אף-על-פי שהיהודים תפסו מקום חשוב בין חברי המפלגה. ב-1976 השתפר המצב לאחר שנבחרו ארבעה יהודים לוועד המרכזי. בסובייט העליון של ברית-המועצות היו ב-1974 0.39% צירים יהודים בלבד. בממשל המרכזי לא שירת אף לא יהודי אחד בשנים 1958-1961, זו הפעם הראשונה בתולדות ברית-המועצות. בתקופת ברוז'ניב נוצר מצב סטטי, עם ירידה קלה במספר סגני השרים היהודים משלושה לשניים. מדיניות 'המכסות הלאומיות' שהנהיג כרושצ'וב נמשכה גם לאחר סילוקו מן השלטון ב-1964.

בתחום החינוך הגבוה נהלה מדיניות של אפליה ברורה ומכוונת נגד היהודים במשך כל התקופה הפוסט-סטלינית. אפליה זו באה לידי ביטוי גם במספר הסטודנטים היהודים שהתקבלו למוסדות ההשכלה הגבוהה וגם בקבלתם למוסדות מסוימים ואי-קבלתם, או הגבלת קבלתם, למוסדות אחרים. הרציונליזציה של מדיניות האפליה הזאת היתה שיש לחלק בצורה 'שוויונית' יותר את המקומות במוסדות ההשכלה הגבוהה בין כל שכבות האוכלוסייה. אין ספק שבתקופת גורבצ'וב בוטלו ההגבלות שהוטלו על יהודים ברוב מוסדות ההשכלה הגבוהה, אם כי מכוח האינרציה נמשכה אפליה מורלית זו עד 1991. עוד דוגמה שיכולה להתפרש כניסיון לאפליית יהודים לרעה היא החלטת ממשלת ברית-המועצות מיום 6 באוקטובר 1989 בדבר מתן הנחות למי שנכלאו בעת שהיו קטינים במחנות הנאצים בעת מלחמת העולם השנייה. החלטה זו לא חלה על הגטאות, שנכלאו בהם יהודים בלבד, ולפיכך נוצר יחס לא שווה בין לאומים שונים במדינה, שוודאי אינו מוצדק מן הבחינה ההיסטורית.⁷⁴

בתחום התעמולה האנטי-יהודית והאנטי-ציונית היו עליות ומורדות בעקבות השפעות מורכבות חיצוניות ופנים-סובייטיות בשנים 1954-1984. אבל התעמולה

74. כל הנתונים והמקורות מובאים בספרי. ראה: ב' פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי, קריית שדה בוקר 1986, עמ' 313-317.

בחסות ממלכתית לא פסקה, אם כי יש לציין שבתקופה הפוסט־סטלינית שוב לא היתה זו תעמולה אימתנית ומסוכנת כליכך לעצם קיומה של האוכלוסייה היהודית בברית־המועצות.

בתקופת גורבצ'וב התפתחה שניות בתחום התעמולה הרשמית נגד הציונות ומדינת ישראל, וזו הלכה והעמיקה בשנים 1990-1991. רוב אמצעי התקשורת ההמוניים מיתנו את התקפותיהם חסרות הרסן נגד מדינת ישראל והתנועה הציונית, וכן הופיעו מאמרים, כתבות ושידורים להגנה על היהודים, ועם זה גברה התעמולה האנטישמית, האנטי־ציונית והאנטי־ישראלית, בעיקר באמצעי התקשורת הממלכתיים שהושפעו מן החוגים הרוסיים הלאומניים. ית־עליכן, המאבק נגד הכוחות האנטישמיים המתעוררים, שהחל ב־1987 ונמשך ביתר שאת בשנים 1989-1991, לא היה עקיב ותקיף כפי שהיה אפשר לצפות מממשל המצהיר השכם והערב על התנגדותו התקיפה לתופעת האנטישמיות. ההיענות לדרישות החוגים הליברליים, תומכי המדיניות החדשה של גורבצ'וב, היתה אף היא חלקית בלבד. משרדי הפנים של כל אחת מן הרפובליקות, המשטרה, שירותי הביטחון והתביעה הכללית (הפרוקורטורה), כל אלה לא מיהרו כלל לפעול ביד חזקה נגד מפיצי האידיאולוגיה האנטישמית ונגד מבצעי מעשים אנטי־יהודיים. ואמנם, מפעם לפעם טענו נציגי רשויות השלטון, כדוגמת המאיר גנרל א' קרְבַּאינוב, איש הקג"ב, שהדיווחים על עוצמתה של תנועת 'פמיאט' מוגזמים, ואין לשירותי הביטחון האמצעים החוקיים הדרושים כדי לפעול נגד קבוצות לא־רשמיות, וודאי שאין ביכולתם לפקח על כל דבר.⁷⁵ זה היה, כמובן, טיעון חסר שחר, שהרי גם בתקופה זו של דמדומי הקג"ב הכל־יכול עדיין עמדו לרשותו כל האמצעים לפעול נגד הקבוצות הנאו־פשיסטיות הלא רבות בעת ההיא, אילו רק רצה או קיבל הוראה מפורשת מראשי השלטון לעשות כן. הדרג המדיני, מגורבצ'וב עצמו ועד שריו ויועציו, לא היה להוט מסיבות שונות לפעול ביד חזקה נגד היסודות הלאומניים הקיצוניים. שר החוץ אדוארד שוורנאדזה, נציג מובהק של הכוחות הליברליים ותומכי הרפורמות בברית־המועצות, נפגש מדי פעם בפעם עם ראשי הציבור היהודי בארצות־הברית ובאירופה כדי להרגיע את הרוחות בהכרזות סתמיות ששלטונות ברית־המועצות לא יסבלו פרעות נגד יהודים או מעשים אנטישמיים אחרים.⁷⁶

האיש המקורב ביותר מן הבחינה האידיאולוגית והפוליטית לגורבצ'וב, אלכסנדר יעקובלב, הסביר מפני מה אין מביאים לדין על־פי חוק את האשמים בהפצת שנאה בין לאומים. לדבריו גם הוא פנה לא אחת בשאלה זו אל התובע הכללי, אבל נראה שאף התובע הכללי אינו מעז לפתוח בהליכים משפטיים נגד האנשים הללו. יש מעין לחץ ציבורי אדיר המונע את יישומו של החוק. ייתכן שמצויים בכל מקום בני־אדם

75. ראה: 'מסמך רשמי אנטישמי בברית־המועצות', ידיעות אחרונות, 4 במאי 1990; *Moskovskie novosti*, 15.7.1990

76. למשל בשיחתו עם נח דיר (Dear), חבר עיריית ניו־יורק, בינואר 1990, ובפגישתו עם אדגר ברונפמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, בפברואר אותה שנה. הנתונים מובאים בכרוניקה של כתב־העת *Soviet Jewish Affairs* משנת 1990.

הטוענים: 'אני אינטרנציונליסט, אבל הבעיה היחידה היא שאת היהודי יש להכות'.⁷⁷ ואילו האיש שסימל יותר מכולם את הכוחות השמרניים והלאומניים בהנהגת המפלגה בתקופת גורבצ'וב, איגור ליגצ'וב,⁷⁸ עשה מאמץ ראוי לשמו בזכרונותיו כדי להוכיח שלא דבק בו שמץ של אנטישמיות, ונלחם למען יישום היסודות האינטרנציונליים במדיניות הממשל החדש. אבל נראה שעדותו זו של ליגצ'וב רחוקה מן המציאות.⁷⁹

פרופ' נטליה יוכנייבה, אתנוגרפית ידועה מלנינגרד, מציינת שבתקופת הפרסטריוקה הלכה האנטישמיות והצטמצמה במידה ניכרת.⁸⁰ אבל היא גאלצה להודות שלמרות השינויים החשובים במדיניות הקאדרים הסובייטים בתקופת גורבצ'וב הוסיפו האחראים למדיניות האפליה נגד היהודים לתפקד במשרותיהם, וכמה מהם המשיכו במדיניות האפליה הזאת עד להתפרקות ברית-המועצות.⁸¹ וכך כותב העיתונאי הוותיק זינובי שיניס בספרו פרובוקציית המאה:

ואמנם מדיניות האפליה הסטליניסטית, כפי שסבור פרופ' א' וורדז'וב, הביאה תוצאות. המדען, איש האקדמיה לרפואה, ציר הסובייט העליון, הכריז בהופעתו במושב השני של צירי העם ב־22 בדצמבר 1989 שממש לנגד עיני בני דורנו נעלמה 'קבוצה אתנית אוניקלית [יחידה במינה] שלמה של יהודי מזרח-אירופה'. המילה 'אוניקלית' נמחקה מן הפרוטוקול ונשארה רק בזכרונם של מי ששמעו את נאומו של האקדמאי ההומניסט.⁸²

עדות חשובה אחרת היא עדותו של א' צ'רנייב, מעוזריו הקרובים ביותר של מנהיג ברית-המועצות האחרון. צ'רנייב מציין בספרו שסלחנותו של גורבצ'וב כלפי הארגון הנאו־פשיסטי 'פמיאט' היא מסימני הזמן.⁸³ את יחסו הסלחני בעת ההיא של מנהיג אחר, הוא בוריס ילצין, כלפי 'פמיאט' כבר הזכרנו.

אבל מדיניות זו של חוסר מעש נגד הכוחות האנטישמיים יכולה ללבוש צורה חמורה עוד יותר של סיוע סמוי או גלוי לכוחות האלה. כתב־העת החדש בְּרִיִּיר – אנטי־פשיסטי־ז'ורנל, שהופיע בראשית 1992, האשים במפורש את התביעה הכללית של ברית-המועצות לפני פירוקה שהיא מסייעת לפשיסטים.⁸⁴

77. בהופעתו הקודמת במוסקבה ב־1989 אמר יעקובלב בין השאר: 'ידברו היהודים על הציונות. אני מעדיף לדבר על אנטישמיות'. ראה: 'Evreiskie naselennya pivdnyia Ukrainy. Istorija ta sychastnist', Zaporozhzhya, [n.p.] 1992, p. 104

78. Y. Ligachev, *Inside Gorbachov's Kremlin*, New York 1993

79. לעומת זה כותב על כך אחד מעוזרי גורבצ'וב: 'בדמעות בעיניו אמר יעקובלב כמה קשה לו, שהרי הלאות אדם אלה [אנשי 'פמיאט'] מקבלים תמיכה ישירה מליגצ'וב ומוורוסניקוב. נראה שהעדות הזאת קרובה יותר למציאות מן האפולוגטיקה המאוחרת של ליגצ'וב. ראה:

A. Cherniaev, *Shest' let s Gorbachevym*, Moscow 1993, p. 148

80. N. Iukhnjeva, *Ob antisemitizme*, Peterburg 1992, p. 7

81. Ibid., p. 108

82. Z. Sheinis, *Provokatsiya veka*, Moscow 1992, p. 153

83. A. Cherniaev, *Shest' let s Gorbachevym*, p. 149

84. *Barrier - Antifashistsky zhurnal*, 1 (1992), p. 4

אם היתה האנטישמיות הממלכתית בברית-המועצות בתקופת גורבצ'וב בירידה מתמדת, לא כך האנטישמיות העממית הספונטנית והאנטישמיות העממית המאורגנת, שהושפעו מן האנטישמיות האידיאולוגית. בתחום הזה הלך המצב והחמיר. אין ספק שהמצב הזה, יוצא דופן ואף מוזר, הוא מצב 'טבעי' בעת משבר ושינוי שלטון מהפכני המזעזע את כל אושיות החיים.

אנטישמיות עממית מתרחבת ומתארגנת

האנטישמיות העממית בברית-המועצות היתה בדרך-כלל סטיכית ולא מאורגנת, להוציא אולי את תקופת מלחמת האזרחים ומלחמת העולם השנייה. המצב הזה הלך והשתנה בלא היכר בתקופת גורבצ'וב, ובייחוד בשנים 1988-1991, עם הרחבת תהליך הדמוקרטיזציה והליברליזציה מזה ועלייתם של הכוחות הלאומניים מזה. דוח של המכון לעניינים יהודיים בלונדון מחודש יולי 1991 מספק נתונים על 120 ארגונים אנטישמיים רוסיים ועל פעילות של גיוס אוהדים ותכנון צירוף של אוהדים בארגונים אחרים.⁸⁵

חשוב לציין שבכל הקשור לאנטישמיות העממית בברית-המועצות בתקופת גורבצ'וב היה המצב ברפובליקות האחרות שונה במידה ניכרת מזה של רוסיה. ב-1991, לפני פירוקה של ברית-המועצות, נזהרו הכוחות הלאומניים שלא לאפשר לכוחות הקיצוניים שבקרבם להביע את דעותיהם האנטישמיות. רק לאחר מכן הרימו הללו את ראשם והחלו לפעול בגלוי בדומה לאחייהם לדעה ברוסיה העצמאית.

הימין הלאומני הרוסי החל לצמוח בעיקר ב-1988 בעת שהתארגן למאבק נגד הרפורמות של גורבצ'וב.⁸⁶ שילוב הנושא היהודי כמעט בכל ההתארגנויות האלה לא היה מקרי, כמובן, אלא חלק לא נפרד ממצעיהם של כוחות הימין וצורך מלכד ששירת את מטרותיהם הפוליטיות. הגרעין הראשון של ההתארגנויות הללו בתקופת גורבצ'וב היה מורכב מ'פמיאט', 'אוטצ'סטבו' (מולדת) ו'החזית המאוחדת של העם הרוסי', תנועות שצמחו משורות המפלגה הקומוניסטית והארגונים המסונפים לה, ומן הארגונים הדיסידנטיים בעלי המגמות הלאומניות והדתיות הקיצוניות.

מילון המפלגות והתנועות הפוליטיות החדשות ברוסיה, שראה אור ב-1991, מביא רשימה של 200 התארגנויות מסוג חדש בברית-המועצות, שרובן משתייכות לזרם הלאומני הרוסי.⁸⁷ ברור שאין זו רשימה מלאה, מפני שאין היא כוללת את ההתארגנויות ההולכות ומתרבות מ-1989 באזורי הפריפריה של ברית-המועצות. קשה עוד יותר לאמוד את מספר החברים, התומכים והאוהדים של התנועות האלה, שקמות מתפרקות ומתאחדות בקצב מסחרר ההולם את המצב הפוליטי המשתנה של המדינה.

⁸⁵. *Research Report* (Institute of Jewish Affairs), 3 (1991), p. 1

⁸⁶. R. W. Orttung, 'The Russian Right and the Dilemmas of Party Organization', *Soviet Studies*, 3 (1992), p. 446

⁸⁷. על התנועות הלאומניות הרוסיות עימן ראה גם: *Russkie natsionalno-patrioticheskie organisatsii 'Pamyat'*, Moscow 1991; *Osteuropa*, 5 (1992), pp. 396-409

ישנם נתונים שמסרו מנהיגי התנועות, והללו מעוניינים להבליט את כוח השפעתם. ישנם נתונים 'רשמיים' למחצה של הקג"ב, וזה מעוניין, כמוכן, להוכיח את ההפך. דימיטרי וסילייב, ממנהיגי 'פמיאט', הודיע עוד ב־1989 שהסניף המוסקבאי של התנועה מונה כ־20,000 חברים, ומלבדו יש לתנועה סניפים עוד ב־30 ערים.⁸⁸ ואילו יורי ריָּרוב, ממנהיגי 'פמיאט' בלנינגרד, היה צנוע יותר וטען שבסניף לנינגרד של 'פמיאט' יש 500 חברים פעילים, 4500 תומכים ו־10,000 אוהדים.⁸⁹ אלכסנדר קרבאינוב, הגנרל מאיור של הקג"ב, הוא הגוף שהיה ממונה על המאבק נגד התנועות הדיסידנטיות והרשמיות למחצה, טען לעומת זה שב־1990 היו ב'פמיאט' כ־200 חברים במוסקבה וכ־1000 בלבד ברחבי ברית־המועצות כולה.⁹⁰ אבל קרבאינוב מיהר להוסיף ש'פמיאט' הוא ארגון מהתרתי המורכב מתאים סודיים שאינם מאפשרים אומדן מבוסס כלשהו. נטליה יוכנייבה, האתנוגרפית התוקרת את תופעת האנטישמיות בברית־המועצות (ביחוד בעיר לנינגרד) כותבת שבקרב הארגונים והקבוצות המפצים אנטישמיות ניכרים שלושה זרמים, שלצורך ענייננו כאן נכנה אותם 'פשיסטים', 'לאומנים רוסים' (או 'פטריוטים־לאומנים'), ו'פטריוטים סובייטים' (או 'נציגול־בולשביקים'). הקבוצות הפשיסטיות קטנות למדי (בכל אחת מהן כמה עשרות איש). הלאומנים הרוסים רבים יותר, ובראשית דרכם היו להם גם יותר אוהדים. קבוצת וסילייב, המכונה 'הפטריוטים הסובייטים', היא הגדולה ביותר ומונה כמה מאות איש.⁹¹

בעניין גודלם של הקבוצות והארגונים האנטישמיים חשוב לזכור עובדות אחדות: ראשית, האנטישמיות העממית המתארגנת ופועלת כמעט בחירות גמורה בברית־המועצות מ־1988 היא תופעה חדשה שיכלה לצמוח רק על קרקע של ה'פרסטריויקה' והתמורות המבניות המעמיקות המתחוללות בברית־המועצות. מדובר אפוא בתופעה משתנה הלוכשת ופושטת צורות ותכנים. משום כך מספר החברים, התומכים והאוהדים של התנועות האנטישמיות משתנה תדיר ואין כל אפשרות להציג אומדנים מבוססים.

שנית, יש להבדיל בין הגרעינים של החברים הפעילים בתנועות האלה ובין האוהדים המרוחקים יותר, המוכנים להצטרף בצורה ספורדית לפעולה זו או אחרת של הארגונים הלאומניים בעלי המגמות האנטישמיות המובהקות. ושלישית, אין להתעלם מן ההתפתחות המהירה בתקופת גורבצ'וב, שהצמיחה את התנועות הרוסיות הלאומניות, שלא כרפובליקות האחרות.

88. על הפעילות האנטישמית בלנינגרד ראה: V. Probylovsky, *Slovar novykh politicheskikh partii i organizatsii Rossii*, Moscow 1991; V. Kelner & D. Eliashevich, 'Antisemitism and Opposition to it in Leningrad, 1988-1990', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 2, 12 (1990), pp. 35-49

89. J. B. Dunlop (see above note 67), p. 13

90. *Nationalities Papers*, 2 (1991), p. 155; *Report of the USSR*, 20.2.1990, p. 5

91. N. Iukhniewa, *Ob antisemitizme*, p. 9

תעמולה ופעולות אנטישמיות בעידן גורבצ'וב

ולבסוף, הצד הכמותי אינו הצד הקובע תמיד את מידת ההשפעה, בייחוד ההשפעה ההרסנית, על ציבור אנשים שעשוי להתרחב במהירות בעת שנוצרת מערכת היסטורית מתאימה, ואין שום ספק שבברית המועצות לפני קריסתה הסופית גוצרה מערכת כזאת, שהיתה קרקע פורה לצמיחת הרעיונות הלאומניים הקיצוניים.